

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

МАГІСТРА

на тему: «Богословські та суспільно-політичні ідеї Йосипа Волоцького»

Виконала: студентка II курсу
магістратури
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Кочанова Марія Олегівна

Керівник: к.і.н., доцент.
Єремєєв Павло Вікторович

Рецензент:

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ ЙОСИПА ВОЛОЦЬКОГО, ЙОГО БОГОСЛОВСЬКІ ІДЕЇ ТА ПОГЛЯДИ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ.....	12
РОЗДІЛ II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ЙОСИПА ВОЛОЦЬКОГО.....	39
РОЗДІЛ III. КОНТЕНТ-АНАЛІЗ ТВОРІВ ЙОСИПА ВОЛОЦЬКОГО.....	57
ВИСНОВОК.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	64
ДОДАТКИ.....	73

ВСТУП

Рубіж між XIV-XVI століттями став знаковим періодом в історії людства. По всьому світу саме в цей період відбувалися масштабні територіальні, політичні та релігійні зрушення.

Основний вплив на Московську державу того часу мали: падіння Візантійської імперії в 1453 році і перемога Івана III над ханом Ахматом. До Московського князівства прийшла духовна свобода, і Церква стала автокефальною і тепер сама визначала свій шлях. Проте свободу затьмарювало очікування наближення «кінця світу».

Віра в близький «кінець часів» була такою сильною, що наприкінці 6999 року від Створення світу багато селян не стали сіяти хліб, оскільки вважали, що земна історія все одно припиниться. І звичайно ж, ми знаємо, що «кінець світу» не стався у 7000 році, його все одно почали чекати, що посилювало страх у суспільстві.

Ці події призвели до неймовірного духовного та інтелектуального злету, який буквально вразив Московське князівство і став початком церковних та політичних зрушень у державі. Преподобний Йосип Волоцький, релігійно-політичний діяч, був одним із тих, хто розпочав ці зрушення.

Проблема вивчення та осмислення внеску Йосипа Волоцького у розвиток православ'я по праву можна назвати однією з «вічних» тем релігієзнавства та суспільної думки.

Актуальність теми дослідження зумовлена значним інтересом сучасного суспільства до досліджень релігійності та змін, що відбувалися в цій галузі з часом. Церква була одним із найважливіших інститутів у державі та мала

значний вплив на умови населення, яскравим представником цього інституту був Йосип Волоцький.

Як відзначав видатний дослідник Я.С. Лур'є, Йосип Волоцький ніколи не був «байдужою фігурою¹» ні для сучасників, ні для дослідників. При цьому, в історіографії тривають дискусії щодо особи Йосипа Волоцького, місця його ідей в інтелектуальному житті Східної Європи межі XV-XVI століття.

Об'єктом дослідження є особистість Йосипа Волоцького.

Предметом дослідження є релігійна та літературна діяльність Йосипа Волоцького та її вплив на подальше церковне життя в Московському князівстві.

Хронологічні межі: 1439 – 1515 роки. Нижня межа (1439 р.) — народження Йосифа Волоцького. Верхня межа (1515 р.) — смерть Йосифа Волоцького.

Територіальні межі: територія тогочасного Московського князівства (станом на 1439-1515 рр.).

Мета дослідження полягає в характеристиці творів Йосипа Волоцького, визначення специфіки його ідей на церковне та суспільно-політичне життя.

Для досягнення поставленої мети потрібно було вирішити такі дослідницькі завдання:

- дослідити історіографію та джерельну базу даної теми;
- визначити найвідоміші та найвпливовіші роботи Йосифа Волоцького, та їх вплив на тогочасне релігійне життя;

¹ Лур'є Я.С. Йосип Волоцький як публіцист та громадський діяч // Послання Йосипа Волоцького. Вид. Зімін А.А., Лур'є Я.С. М.; Л., 1959. С. 19.

-простежити особливості впливу робіт Волоцького на подальший розвиток релігійного життя та суспільства;

-дати повноцінну оцінку роботам Йосифа Волоцького та його діяльності.

Характеристика джерел. Для вирішення поставлених у дослідженні завдань були задіяні: богословські та суспільно-політичні твори за авторством Йосипа Волоцького. Головним чином, знаменитий та багатогранний «Просвітитель»¹. Цей багатогранний твір включав як догматичні пояснення, так і відповіді на події, що відбулися під час життя Волоцького, зокрема, єресь «жидівських».

«Духовна грамота» - наступний важливий твір преподобного Йосипа»². На додаток до цього існує окремий життєпис преподобного Йосипа Волоцького, з якого ми можемо дізнатися багато про його життя, а також про важливі церковні події та суперечки, в яких він брав участь³.

Також, треба сказати, що формування преподобного Йосипа як догматиста пов'язана зі Словом Божим, з Писанням, яке він добре знав, у тому числі Старий Заповіт, яке включає не лише богослужбові тексти, наприклад, такі як, Псалтир, паримії, але й історичні, вчителі та пророчі книги. Догматика Волоцького ігумена ґрунтується на Писанні, викладається через біблійні тексти та їх тлумачення, роз'яснення. Власне про це говорять і тексти передмов до списків «Просвітителів» XVII століття: «Як богослов'я і догмати колишніх святих отець седми вселенських собор випробувано і небезпечно звести... і всі єретики мечем

¹ Пам'ятники літератури Стародавньої Русі кінця XV – початку XVI ст. - М: Художня література, 1984. - С. 220.

² Волоколамський патерик. - М.: Отчий дом, 1999. - С. 145.

³ Житіє преподобного Йосипа Волоцького. – М.: Видання Свято-Троїцької Сергієвої лаври, 2007. – 159 с.

духовним посіче, що є словом Божим...»; «Якщо в них з'явиться істинна від божественних писань пророчих і євангельських...»¹.

Історіографія проблеми. Серед наукових праць з теми дослідження варто відзначити джерелознавчі та літературознавчі роботи, присвячені вивченню спадщини Йосифа Волоцького: праці дореволюційних дослідників, наприклад митрополит Євгеній (Болховитинов)², Андрій Миколайович Муравйов, який в своїй праці «Історія Російської Церкви», називає Йосипа Волоцького «красномовним викривачем жидівствующих і стригольників»³, а також «освіченим чоловіком свого часу»⁴.

У 1838 році вийшла праця Миколи Руднева «Міркування про єресі і розколи», де він докладно намагається розібрати зміст єресі жидівствующих⁵.

У 1847 році П. С. Казанський у «Додатках до творінь святих отців» опублікував дві статті про Волоцького⁶.

У 1865 р. виникла церковно-історична монографія придворного священика Н.А. Булгакова⁷.

¹ Преподобний Йосип Волоцький. Просвітник. М.: изд.Спасо-Преображенського Валаамського м-ря, 1993. Передмова. С.17-18.

² Євген (Болховітинов), митрополит. Словник історичний про колишніх у Росії письменників духовного чину Греко-Російської церкви. М: «Російський двір», Свято-Троїцька Сергієва Лавра, 1995.С. 168.

³ Муравйов О.М. Історія Російської Церкви/Вступ. ст. Н.А. Хохловий. - [Печ. з вид. СПб., 1838] - М.: Паломник, 2002.С. 166-167.

⁴ Там же.

⁵ Руднев Н. Міркування про єресі і розколи, що були в Російській Церкві. М., 1838. С. 119.

⁶ Казанський П.С. Йосип Волоколамський // Додаток до творінь св. отців. Ч. V. М., 1847. С.275.

⁷ Булгаков Н. А., священик. Преподобний Йосип Волоколамський: Церковно-історичне дослідження. СПб. 1865. С.143.

Також, Волоцького не обділили увагою у своїх роботах дослідники М. В. Толстой¹ та Є. Є. Голубинський².

Серед не церковних дослідників, які вивчали постать Волоцького, можна особливо виділити М. М. Карамзіна, який називав Йосипа сміливим та безстрашним противником єресі³. Соловйов С. М. називав Волоцького «людиною справи, ніж слова»⁴.

У цілому слід сказати, що С.М. Соловйов, подібно до М. М. Карамзіну, у своїй роботі не дає якихось особливих оцінок творам преподобного. Він використовує праці Йосипа і цитує їх значні уривки у зв'язку з описом хронологічного ланцюжка історичних подій⁵.

Перелом у вивченні писемної спадщини ігумена Волоцького в історіографії починається з кінця 60-х років XIX століття. Цей перелом був пов'язаний з появою 1868 р. магістерської дисертації І. П. Хрущова «Дослідження про твори Йосипа Саніна преподобного ігумена Волоцького»⁶.

Дослідження Хрущова певною мірою претендувало на роль твору, який ставить заново основні питання історії російської суспільної думки. Дослідник навів деякі зауваження про церковно-політичний напрям Йосипа і ввів у науковий обіг тексти з письмової спадщини Волоцького.

У період 1860 – 1900-ті роки в дослідницькому колі розпалилися суперечки щодо сутності йосифлянства та нестяжательства, про те наскільки ці течії

¹Толстой М. У. Розповіді з історії Російської Церкви. - Вид. Спасо Преображенського Валаамського монастиря, 1991. С. 334.

² Голубинський Є. Є. Історія Російської Церкви. Період другий, московський. Т. II. Друга половина тому. М., 1911. С.214.

³ Карамзін Н. М. Історія держави Російського. СПб. 1842. Т. VI, гл. 4. С.124.

⁴ Соловйов С. М. Твори. У 18 кн. Кн.3. Т. 5 і 6. Історія Росії з найдавніших часів / Відп. ред.: І. Д. Ковальченко, С. С. Дмитрієв. М.: Думка, 1989. Т. V. З. 316.

⁵ Там же.

⁶ Хрущов І.П. Дослідження про твори Йосипа Саніна преподобного ігумена Волоцького. СПб., 1868.

відповідають консервативним і ліберальним ідеологіям. В.Є. Вальденберг провів дослідження в 1916 році, яке розглядало іосифлянську ідеологію як складну та неоднозначну, яку неможливо порівняти до існуючих у науці схем¹.

Характерною ознакою радянського періоду є поява особливого інтересу до історіографії ідейно-релігійних течій кінця XV — початку XVI століття. Цей інтерес виявлявся в 1920-х і 1930-х роках у вигляді скепсису щодо «старої» дореволюційної історіографії та її спрямованості. Той факт, що нетерпіння та проблема йосифлянства «потребують освітлення заново», стає все більш поширеним².

У 1950–1980-х роках історіографічними питаннями історії йосифлянства займалися Я.С. Лур'є³, Н.А. Казакова⁴, А.А. Зімін⁵, І.В. Курукін⁶.

В історіографічних нарисах Н.А. Козакової, новизна радянського підходу до вивчення йосифлянства і нестяжательства полягала, з погляду автора в тому, що був встановлений зв'язок «між розвитком суспільної думки та соціально-економічним та політичним розвитком Російської держави»⁷.

У статті І.В. Курукіна було поставлено питання термінологічному змісті понять «нестяжательство» і «иосифлянство», ряд прикладів було показано, що

¹ Нариси російської політичної літератури від Володимира Святого остаточно 17 в. Петроград: Тип. А. Бенке, 1916.

² Ржиг В.Ф. З полеміки «іосифлян» і «нестяжательів» // Вісті АН СРСР. VII серія. 1929. № 10. С. 807.

³ Лур'є Я.С. Питання про ідеологічні рухи кінця XV – початку XVI ст. у науковій літературі // Праці Відділу давньоруської літератури інституту російської літератури АН СРСР. Т. XV. М.; Л., 1958.

⁴ Казакова Н.А. Вивчення російської суспільної думки кінця XV - початку XVI століть у радянській науковій літературі / Н.А. Казакова // Вісник ЛДУ. Сер. історії, мови та літератури. 1959.

⁵ Зімін А.А. Велика феодална вотчина і соціально-політична боротьба у Росії (кінець XV – XVI в.). М., 1977.

⁶ Курукін І.В. Нотатки про «нестяжательство» і «иосифлянство» (Історіографічна традиція та джерела) // Питання джерелознавства та історіографії історії СРСР. Дожовтневий період. Сб. ст. М., 1981.

⁷ Казакова Н.А. Вивчення російської суспільної думки кінця XV - початку XVI століть у радянській науковій літературі / Н.А. Казакова // Вісник ЛДУ. Сер. історії, мови та літератури. 1959. С. 53.

традиційна схема розуміння їх сутності містять у собі скоріш логічні, ніж емпіричні підстави¹.

Але багато особливостей історії вивчення та осмислення діяльності Йосипа Волоцького відзначено в роботах А.І. Плігузова та А.І. Алексеєва, які присвячені реконструкції історії раннього йосифлянства та нестяжательства.

У своїй монографії А.І. Плігузов справедливо стверджує, що історіографія XIX–XX століть узагальнено оцінювала ідейнорелігійні течії, спираючись на історіографічну традицію XIX століття, «яка сама нерідко відставала від джерелознавчих досліджень і апелювала до «апріорних» істин»².

Роботи А.І. Алексеєва, які присвячені ранньому йосифлянству, порушують багато гострих питань щодо історії та джерелознавства цього руху, об'єктивно виступаючи проти спрощених схем, які були вкорінені в науці та суспільній думці³.

Деякі історіографічні аспекти дослідження Собору 1503 року розглядаються в роботах сучасних зарубіжних істориків Д. Островські⁴ та А. Лангелера⁵.

Методи дослідження. В даній роботі були використані загальнонаукові методи (аналіз та синтез) та спеціально-історичні методи (історично-генетичний, історико-порівняльний). Також, був використаний, як спеціальний метод дослідження — контент-аналіз.

Контент-аналіз відрізняється від інших методів вивчення текстових документів тим, що дозволяє осмислити матеріал як прояв і оцінку соціального

¹ Курукін І.В. Нотатки про «нестяжательство» і «йосифлянство» (Історіографічна традиція та джерела) // Питання джерелознавства та історіографії історії СРСР. Дожовтневий період. Сб. ст. М., 1981. С. 57.

² Плігузов А.І. Полеміка у російській церкві першої третини XVI століття. М., 2002. С. 43.

³ Алексеєв А.І. Твори Йосипа Волоцького у контексті полеміки 1480 – 1510-х років. СПб., 2010. С. 15.

⁴ Островські Д. 500 років по тому: церковний Собор 1503 // Palaeoslavica. 2003. № 11.

⁵ Лангелер А. Ніл Сорський та Йосип Волоцький на церковному соборі 1503 (історіографічні нотатки) // Судебник 1497 в контексті історії російського та зарубіжного права XI - XIX ст.: Збірник статей. М., 2000.

життя, «вписуючи» його в соціальний контекст. Мета контент-аналізу полягає в тому, щоб зрозуміти позатекстову реальність, яка включає соціальну або інтелектуальну реальність у її різноманітності.

Перший контент-аналіз, який згадується в джерелах був проведений у XVIII столітті у Швеції. Саме тоді було проведено аналіз «Пісні Сіону» — збірки з 90 церковних гімнів, які були звинувачені у невідповідності релігійним догматам. Все таки, було доведено, що заборона на читання гімнів була необґрунтованою після вивчення релігійних символів у тексті та порівняння їх з іншими релігійними текстами¹.

Починаючи з 1920-х років, особливо в середині 1930-х років, роль ЗМІ та активні міжнародні відносини призвели до зростання інтересу до методу контент-аналізу. Теоретичні основи методу було закладено Лассеєллом².

Також В. Пропп проводив дослідження з питання контент-аналіза, шляхом занурення в матеріал. Він проводив аналіз чарівних казок, щоб знайти інваріантну структуру тексту. Він звернув увагу на морфологію та знайшов статичну та динамічну структуру³.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в даній роботі здійснений комплексний контент-аналіз текстів Йосипа Волоцького, уточнено зміст деяких його богословських та суспільно-політичних ідей.

Практичне значення роботи. Результати дослідження допоможуть глибше зрозуміти специфіку трансформації православної церкви, через погляд конкретної особистості, яка саме і була причетна до реформування церковного

¹ Lisowska-Magdziarz M. (2004). Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów. Zeszyty Wydziałowe. Kraków, Uniwersytet Jagielloński. С.17.

² Лассеєл Г. Психопатологія та політика. М: РАГС, 2005. С. 352.

³ Таршіс Є.Я. Історичне коріння контент-аналізу: Два базові тексти з методології контент-аналізу. М.: ЛІБРОКОМ, 2018. С. 160.

та суспільного життя у Московському князівстві. Зібрані всі доступні матеріали та обґрунтовані висновки в роботі можуть бути використані для створення спецкурсів, лекцій для широкої громадськості та презентацій з історії, як конкретного церковного діяча, так і історії православної церкви.

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури та додатку.

РОЗДІЛ І. ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ ЙОСИПА ВОЛОЦЬКОГО, ЙОГО БОГОСЛОВСЬКІ ІДЕЇ ТА ПОГЛЯДИ НА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

Перш за все, слід зазначити, що Йосип Волоцький був відомим православним богословом, церковним реформатором і духовним лідером. Його ідеї та діяльність вплинули на розвиток релігійного, суспільного та політичного життя Московської держави під кінець XV століття і на початку XVI століття. Процес становлення політичної системи та офіційної ідеології Московської держави відбувався саме під час його життя.

Йосип Волоцький народився в небагатій дворянській родині Саніних в селі Язвище, неподалік Волоколамська у 1440 році. Місце було дуже віддалене, про яке в Житії преподобного Йосипа, написаним єпископом Саввою Крутицьким: «весь не від славних... у ній же храм Пречиста Богородиця чесного Її Покрова...»¹.

Виходячи зі відомостей Житія написаного Саввою, село Язвище подарував родині Саніних, ще Дмитрій Донський, коли прадід Йосипа прибув з Литовської землі². Його рід став Санін на його прізвисько. Іван, син преподобного Григорія, був батьком майбутнього Волоцького ігумена Йосипа, а поки що Івана Саніна.

Савва так писав про батьків Волоцького: «живе в усякому благоговійстві і в помірності, і в молитвах і молячись за дітей Богу ... і почувши Бог молитву їх»³.

¹ Сава, єп.Крутицький. Житіє преподобного Йосипа ігумена Волоцького // У кн.: Житія преподобного Йосипа Волоцького. М., 1865. С.4

² Там же.

³ Там же.

Дослідник Г. П. Федотов писав, що Волоцький, ще тоді Санін, належав до роду з 19-ти відомих імен якого, 18 були чернечими, «ніби по крові був призначений до чернецтва»¹.

Волоцький, який тоді був Саніном, був відданий на навчання та духовне виховання у Волокамський монастир, коли йому було сім років. Савва пише: «вчення грамоті в обитель Воздвиження чесного Хреста Господнього старцю чесному ім'ям Арсенію, пореклу Леженці...»². Він одразу «божественним віці страхом, вчався розумно і всіх одноліток перевершує», за один рік не тільки навчившись читати і писати, а й вивчивши Псалтир, а на другий рік «вся Божественне Письмо навиче», ставши співаком і читцем у Церкві³.

У 1460 році Іван Санін прийняв чернечий постриг у Борівській монастирській обителі старця Пафнутія, і з того часу він отримав ім'я Йосип. «У літо 6968 (1460 р.) місяця лютого о 13 на пам'ять преподобного отця нашого Мартиніана постриже Йосип старець у преподобного Пафнутія...і жив у Пафнутія 18 років до успенія його, і після Пафнутія ігуменив два роки в тій же обителі»⁴.

У цьому монастирі під керівництвом преподобного Пафнутія, Йосип набув основ духовного досвіду. Церковний історик Н. А. Булгаков відмічав, що «в цьому монастир зародилася його любов до книг, прагнення освіченості, яку він вважав однією з чернечих чеснот»⁵. Також, невідомий автор іншого Житія

¹ Федотов Г.П. Зібрання творів 12 т. Т.8: Святі Стародавньої Русі. М: Мартіс, 2000. С.141-142.

² Сава, єп.Крутицький. Житіє преподобного Йосипа ігумена Волоцького // У кн.: Житія преподобного Йосипа Волоцького. М., 1865. С.2.

³ Там же.

⁴ Летописчик Иосифа Санина, краткая и пространная редакции / публ. А.И.Плигузова. // В кн.: Летописи и хроники. Сборник статей 1984 г. М.: Наука, 1984. С. 184.

⁵ Булгаков Н. А. Преподобный Йосип Санін: Історико-церковні дослідження.СПб., 1865. С. 109.

Волоцького, виділив таку якість Волоцького, як бажання насититися благодаті з книжкового розуму та прагнення досягти добродісного життя¹.

Згодом, після смерті Пафнутія, ігуменство прийняв його учень Йосип, однак згодом Волоцький пішов з монастиря.

Його обрання, істориками оцінюється неоднозначно. Наприклад, історик Ю. П. Михайлов вважає, що «після смерті Пафнутія Боровського ігуменом обирають, не з волі ченців, а за наполяганням Великого князя Івана III, Йосипа». Навпроти, історик економіки І. У. Будовніц висунув іншу думку: «Основу всієї господарської діяльності монастиря, його кріпацька робоча сила була привласнена тепер, після смерті Пафнутія, великокнязівською владою Івана III. Йосип через княжу незгоду пішов з монастиря, а не через братію.»²

У 1479 році Волоцький разом із кількома старцями заснував храм поблизу міста Рузу на березі річки Струзи. За даними анонімного Життя Волоцького, його супроводжували старці Герасим Чорний, Кассіан Босий, рідний брат Вассіан Санін, Кассіан Младий та Іларіон³. З самого початку існування монастиря його населяли прості люди та колишні жителі Пафнутієвої обителі. Пізніше до братів увійшли колишні близькі товариші князя.

Як пише Л. Є. Морозова, Волоцький вирішив заснувати монастир в місці яке він добре знав: «Знаючи пустелю лісову зело що існує біля достоання батькі його»⁴.

¹ Житие преподобнаго Иосифа Волоколамскаго, составленное неизвестным. // В кн.: Жития преподобнаго Иосифа Волоцкого. М., 1865. С.81

² Будівництво І. У. Монастирі на Русі та боротьба з ними селян у XIII- XVI століттях (за життями святих). М., 1966. С. 233.

³ Клосс Б. М. Невідоме послання Йосипа Волоцького // ТОДРЛ. Т. 28. С. 350.

⁴ Морозова Л. Є. Питання про автора «Послання вельможі Іоанну про смерть князя», що приписується Йосипу Волоцькому // Проблеми історії СРСР., М., 1979. Вип. VIII. С. 37.

У монастирі були суворі правила, і не кожен, хто прибув, був готовий залишитися тут назавжди. Крім того, що вони займалися спільною чернечою роботою, члени монастиря займалися листуванням богослужбових книг і творів.

Також, Волоцький вважав, що для монастиря життєво необхідно володіти землями, селами та іншим майном, а ось особисте життя ченців повинно бути вільним від володіння майном. Він пояснював це тим, що для забезпечення монастиря та їх служителів; надавання допомоги мандрівникам, жебракам та хворим, потрібні грошові блага¹.

Перед тим як почати обговорювати вплив Йосипа Волоцького та його ідей на розвиток богословської думки, треба розглянути історичну епоху в якій він жив, в контексті європейській історії.

Як зазначалося раніше, Йосип народився у 1440 році і був свідком важливих історичних подій, які відбувалися в XV столітті. Коли Волоцькому було лише тринадцять років, у 1453 році сталася подія, яка змінила історію Московського князівства та всього світу. Під час захоплення Константинополя, оплоту православної віри, турецькі війська під керівництвом Махмуда Завойовника поклали край тисячолітній історії Візантійської імперії². Результатом став фундаментальний розрив історії Православної церкви. У релігійній сфері Росія, начебто, унікальна. Справді, у деяких аспектах це було так. Поняття «обоженіє» наприклад, мало набагато більше значення в російській релігійній думці цього періоду, ніж де-небудь навіть у православної думці³.

¹ Послання Йосипа Волоцького. 1959. С. 236.

² Скрипіль М. О. «Історія» про взяття Царгорода турками Нестора Іскандера // Праці відділу давньоруської літератури. 1954. Т. 10.

³ Paul_Bushkovitch_Religion_and_Society_in_Russia. New York.,Oxford. OXFORD UNIVERSITY PRESS

Перемога Івана III над ханом Великої Орди Ахматом у 1480 році завершила монгольське панування. В Іспанії закінчилася Реконкіста, ще одна перемога християнства після тривалого чужоземного панування.

Не випадково, що такі колосальні зрушення в світовій історії вплинули на значущих постатей в історії православної релігії, таких як: Йосип Волоцький, Ніл Сорський, Геннадій Новгородський, який створив першу повну слов'янську Біблію в 1499 році, і преподобний Олександр Свірський.

Отже, вищевказані події та особистості, напряду або опосередковано, впливали на розвиток богословської думки в Московському князівстві.

Літературна творчість Йосипа Волоцького була відповіддю на виклики епохи, серед яких слід назвати єретичний рух «жидівських мудруючих» та проблему очікуваного в 1492 році «кінця часів».

Його богословські ідеї були передані в творі о порятунку душі — «Сказання про рятівні та душекорисні книги», основною темою цього твору є міркування Волоцького про корисність та необхідність поминальних служб, що показує турботу про померлих.

Однак, при більш детальному вивченні можна сказати, що в цьому творі Волоцький відверто говорить та навіть спонукає робити пожертвування, так як це є джерелом процвітання монастиря. Згідно з його поглядами, накопичене монастирем багатство має бути спрямоване на будівництво храмів, прикрасу їх іконами та фресками, а також інші потреби монастиря.

Ідеї, які були висунуті в даному трактаті не могли не викликати критику у тодішніх супротивників Йосипа Волоцького. Наприклад, Ніл Сорський, та його

послідовники — нестяжателі бачили в його ідеях, спотворення християнських заповідей. Як пише Ніл Сорський: «у келіях наших судини та інші речі багаточінні і прикрашені не личить мати»¹. Навіть храми, на думку Сорського, не повинні бути багатими, бо так заповідали святі отці і знамениті ченці минулого: «Того ради і нам судини золоті та срібні, і найсвященніші, не личить намети, також і інша прикраса зайва, але точність потрібна церкві приносити»².

При цьому «нестяжання» на переконання преподобного Нілу, це не лише ідеал особистого життя ченця, а й життєвий ідеал усієї обителі. Адже, володіння будь-яким майном призводить до моральної деградації чернецтва³. Водночас Ніл Сорський вважав, що державна та великокнязівська скарбниці повинні фінансувати монастирі.

Також його ідеї не підтримував тодішній митрополит Зосіма. Він називав Волоцького єретиком і вступив з ним у запеклу ідейну боротьбу, що призвело до вимушеного зречення Зосіми з митрополитського престолу.

У Посланні єпископу Ніфонту Суздальському Волоцький ігумен пише, що на престолі святителів і чудотворців Петра й Олексія «нині сидить поганий злий вовк, вдягнувся в пастирську одіж, тобто святитель, а свавіллям Юда зрадник і причетник бісом»⁴.

¹ Преподобний Ніл Сорський. Передання учням своїм про проживання скитське. СПб., 1852. С.65.

² Там же. С.64.

³ Там же. С.127.

⁴ Послання Йосипа Волоцького. Підг. тексту А. А. Зіміна та Я.С. Лур'є. М; Л.1959. Послання архімандриту Вассіану про Трійцю - С. 139.

У посланні архімандриту Євфимію, Волоцький називає митрополита «сквернителем», «цибулиним змієм», «другим Арієм», «сатаниним угодником» та «сатаниним первістком»¹.

У Посланні брату Вассіану Саніну Йосип уподібнює єретика-митрополита, який осквернив святительський престол, «дикому вепрю»².

М.І. Костомаров, щодо Зосіми писав: «Зосіма недовго міг ховатися. Ревнителі благочестя швидко розгадали його, спокусилися його поведінкою, його двозначними витівками, про які слух розходився в народі, і стали викривати його. Митрополит, що раніше проповідував милість до всіх, тепер сам став скаржитися великому князю на своїх ворогів, і великий князь піддав деяких ув'язнення»³.

Через суперечність поглядів між вищими церковними діячами, Волоцький вирішив створити більш розгорнуту роботу — «Просвітитель».

Перед тим, як перейти до «Просвітителя», треба сказати про те, що саме спонукало Волоцького на написання цього твору.

Справою всього життя Йосипа Волоцького була боротьба з єресью «жидівських мудруючих». В 1470 році новгородці запросили до себе православного київського князя Олександра Михайловича Олельковича⁴. Новгород хотів зберегти свою незалежність від Москви.

¹ Кобрін В. Б. Послання Йосипа Волоцького архимандриту Євфимію // Записки ОР ГБЛ. Вип. 28., М., 1966. С. 227.

² Послання Йосипа Волоцького. Підг. тексту А. А. Зіміна та Я.С. Лур'є. М; Л.1959. Послання архімандриту Вассіану про Трійцю - С. 173.

³ Костомаров Н.І. Російська історія у життєписах її найголовніших діячів. М: Олма Прес, 2004. Кн. 3. С. 24.

⁴ Карташов, А.В. Нариси з історії Російської Церкви. Т. 1: Карташев Антон Володимирович. - М: Ексмо, 2006. - С. 489

Олександр Михайлович прибув до Новгороду зі своїми наближеними, майже з іншого світу, тому що його ідеї були новими та незрозумілими. Крім того, лейбмедик єврей Схарія, якого вважають засновником єресі «жидівських», прибув у Новгород разом з князем.

Йосип Волоцький стверджував, що Схарія був чаклуном і знав астрономію, що тоді церква сприймала як «нечисті» мистецтва. Після прибуття до Новгороду Схарія «спокусив в жидовство» протопопа Олексія та попа Дениса, і від них поширилася брехня. Крім того, вони допомагали євреям із Великого Князівства Литовського навчатися. Таким чином, Йосип Волоцький прямо говорить про те, що єресь пов'язана з іудаїзмом, який прибув на Русь ззовні¹.

Також, історик церкви Є. Є. Голубинський робить висновки, на основі даних Волоцьким, що єресь «жидівських» є справжнім іудаїзмом з можливою домішкою вільнодумства. Дослідник вказує, що заперечення християнства та обрядова сторона єретиків тісно пов'язує їх з іудаїзмом, «привезених» в Новгород Схарією.²

Історик В. Алов дотримується думки, що роль іудаїзму в єресі «жидовських» полягає в «вказівці напряму»: «євреї після поширення свого вчення швидко поступилися місцем вождів руху російського духовенству. У цій єресі вбачається прагнення освічених людей до наук, куди накладала вето російська церква»³. В. Алов також вважає, що Схарія під час своєї поїздки до Новгороду проповідував не тільки якісь основи іудаїзму, але й низку аристотелівських наукових ідей, пов'язаних з логікою та математикою. Таким

¹ Преподобний Йосип Волоцький. Просвітник. М., 2011. С. 23-24.

² Голубинський Є.Є. Історія Російської церкви. Т.2: Період другий, Московський. Від нашествия Монголів до митрополита Макарія включно, перша половина тому. М., 1900. С. 560.

³ Алов У. Російські єретики XIV – XVI століть. СПб., б.г. С. 18.

чином, заперечуючи багато догмати православної церкви, жидівство ставали своєрідними просвітителами, які прагнули поставити російську науку того часу на істотно новий рівень¹.

Великий російський філолог та історик М.М. Сперанський, вважаючи єресь жидівство прямим продовженням стригольництва, ось єврейським цей рух став тому, що цього потребував раціоналістичний рух в Московському князівстві².

Треба зауважити, що згадки про Схарію різко пропадають із усіх джерел і більше він не згадується. Саме це ставить під сумнів існування Схарії, і багато істориків вважають його елементом легенди. Однак, у радянській історіографії було висунуто гіпотезу, згідно з якою Схарія був «таманським князем» Захарієм Гвізольфі, який наприкінці XV ст. намагався звернути в свою віру російського посла в Криму Д.В. Шеїна.³

Я. С. Лур'є вважав Схарію вигаданим персонажем, бо в жодному достовірному джерелі відомостей про нього немає⁴. Однак, А. А. Зімін стверджував, що «заперечувати реальне існування Схарії достатніх підстав немає»⁵.

З думкою Лур'є можна погодитися лише частково, ми вважаємо, що Йосип Волоцький щиро вважав Схарію реальним персонажем, однак реальність постаті Схарії, ні ми, ні Волоцький підтвердити не можемо.

Варто зазначити, що на Соборі 1490 року, на якому засуджувалися єретики, в Соборному вирокі і повчанні проти єретиків, датованим жовтнем 1490 р,

¹ Там же. С. 21.

² Сперанський М.М. Історія давньої російської літератури. М., 1914. С. 406

³ Зімін А.А. Росія межі XV – XVI століть (нарис соціально-політичної історії). М., 1982. С. 81-82.

⁴ Лур'є Я.С. Антифеодальні єретичні рухи на Русі XIV - початку XVI ст. М.; Л., 1955. С. 468-469.

⁵ Зімін А. А. Намісницьке управління в Російській державі другої половини XV - першої третини XVI ст. - З, 1974, т. 94, с. 278-279.

автор пише: від вас лаялися образа Христова і Пречисті образи, написані на іконах, а інші від вас лаялися хреста Христового, а інші від вас на багато ікон хулі промови говорили, а інші від вас святі ікони прищеплювали і вогнем спалювали. а інші від вас хрест силолоен зуби покусали, а інші від вас святі іконами і хрести об землю били і бруд на них метали, а інші від вас святі ікони в балію метали, та іншого зневажання есте багато чинили над святими образи написані на іконах»¹.

Також у соборному вирокі проти 1490 р. проти єретиків можна спостерігати ще ряд елементів, властивих єресі, що вивчається: «...а інші від вас пана нашого Ісуса Христа сином боїм не звали, а інші від вас на великих святителів і чудотворців та й на багатьох преподобних святих отець хулі промови зносили, а інші від вас усю сім соборів святих отець похулиша, а інші від вас у вся говеня їли м'ясо та сири та яєця та млеко, і між говенія в середу та в п'ятницю токали їли м'ясо та сир та яєця та млеко. А всі існували суботу більше воскресіння Христового. А інші від вас у неділю Христову і його святого внесіння не вірують»².

Як можемо зрозуміти, не тільки Йосип Волоцький, ставився до єресі вкрай негативно. Волоцький та багато інших церковних діячів, бачили в ній загрозу для тогочасного суспільства. Судячи з текстів, які оповідали про «жидівських», єретики відкидали інститут чернецтва; негативно ставилися до монастирів; заперечували християнські постулати; відлучали себе від причастя, звертали службу не до Ісуса Христа, а до Бога-Отця. І тому не можна в повній мірі казати,

¹ Жовтень 1490 - соборний вирок і повчання проти єретиків // Казакова Н.А., Лур'є Я.С. Антифеодальні єретичні рухи на Русі XIV – початку XVI ст. М.; Л., 1955. С. 382-383.

² Жовтень 1490 - соборний вирок і повчання проти єретиків // Казакова Н.А., Лур'є Я.С. Антифеодальні єретичні рухи на Русі XIV – початку XVI ст. М.; Л., 1955. С. 383.

що представники єресі «жидівських» дотримувалися віри в іудаїзм, це була їх особливе вірування, несхоже на інші.

Однак, саме Йосип Волоцький назвав єресь «жидівською», він слідував тим самим канонам, які утвердилися ще в VIII столітті в Візантійській імперії, коли всі небезпечні явища для християнської церкви позначалися як іудейські.

Одним з найбільш важливих джерел з історії єресі «жидівських» є фрагмент «Просвітителя» Йосипа Волоцького – «Сказання про новонароджену єресь».

«Просвітитель» являє собою масштабний текст, що складається з 7 слів. Головними завданнями трактату є: спростування єресі новгородсько-московського співтовариства та роз'яснення основних догматичних постулатів православ'я.

У цій роботі ігумен Йосифо-Волоколамського монастиря організував і систематизував вчення єретиків, щоб піддати кожную їхню тезу засудженню. Так, у цьому творі є багато ідей, які підтримували представники «жидівських». Волоцький єретики не визнавали наявність Святої Трійці, як стверджується в його роботі. По-друге, вони вважали Христа простою людиною, не вірячи в його божественність. По-третє, жидовствуючі підтримували обрізання та збереження «закону Мойсеева». По-четверте, новгородсько-московські єретики не визнавали «сил небесних» у пророків і праведників.

Також єретики виступали за віротерпимість, так як, у своєму «Сказанні» Йосип Волоцький пише, що прихильники руху говорили: «не личить осуджувати ні єретика, ніжче відступника», «не годиться багато шукати чи катувати чи випробовувати про єретиць і відступниць, аще самі не сповідають своїй».¹

¹«Сказання про новонароджену єресь» (Перша і друга редакції) // Казакова Н.А., Лур'є Я.С. Антифеодальні єретичні рухи на Русі XIV – початку XVI ст. М.; Л., 1955. С. 475-477.

Концепція Йосипа Волоцького, загалом збігається з канонічними уявленнями православ'я про творення світу, має низку суттєвих особливостей.

В «першому та четвертому слові» цієї праці Волоцький викладає своє розуміння концепції творіння світу. Перший розділ починається з догматичного пояснення вірного розуміння Святої Трійці, далі йдеться про влаштування ангельського світу. За слова Волоцького Пророк Мойсей, «про святих ангелів...не написав, пройшовши повз цю множину безтілесних сил Небесних, які є другим світлом після першого божественного світла».¹

Пояснюючи причини, чому Мойсей нічого не написав про ангелів, ігумен відповідає – щоб їх не обоготворювали. І тому, зауважує він, пророк почав одразу писати «про створення неба, землі та всього творіння, а не про ангелів...».²

У четвертому «слові» Йосип Волоцький знову пише про створення Богом неба, землі та всього рослинного та тваринного світу.

Йосип Волоцький спеціально підкреслює і послідовно аргументує думку, що створення людини як «вінця творіння» не входило в початковий план Бога. Спочатку Бог задумав поставити в центрі світобудови Первоангела-Люцифера, який очолював «собор усіх ангельських ієрархій». Перед Первоангелом була мета з'єднання ангельського і земного світу, але він не виконав цього завдання і, запишавшись, відпав від Бога: «відвернувся від добра до зла, через що він був позбавлений своєї честі і сану, разом з підлеглими йому ангелами, і був названий дияволом, а підлеглі його були названі бісами».³

¹ Йосип Волоцький. Просвітитель. - М.: Спасо-Преображенський Валаамський монастир, 1994.С.42

² Там же. С.42.

³ Там же. С. 105

І як пише Йосип, тільки після падіння Первоангела, Бог «восхотел» створити людину, щоб він виконував поставлену перед ним задачу та зайняв на небі місце відступника: «після творець захотів явити друге творіння на землі, іншого ангела, що поклоняється Богу, наглядача всього видимого творіння, царя всього існуючого на землі і створив йому з пороку тіло, від Себе вклав подих, і поселив його в раю, і обдарував вільною волею; вогонь його не спалював, вода його не потопляла, звірі не завдавали йому шкоди. Прикрасивши його всілякими чеснотами та славою, Бог зробив його царем над усім видимим творінням, і створив з нього жінку, його помічницю, і дав їм закон: з яких дерев можна їсти плоди, а з яких не можна, бо спочатку належало людям бути випробуваними у дотриманні заповіді. Якщо людина дотримується заповіді, то отримає нетління, незмінне твердження, досконалість та безсмертя і займе місце відступника на Небі; якщо ж він не дотримається заповіді, то помре смертю. Побачивши людину, так піднесену Богом, диявол позаздрив йому і спокусив через змія жінку, а через жінку – Адама, і вони переступили дану їм заповідь, відвернули розум від Бога, Творця і Упорядника, послухалися диявола, спробували забороненого плоду і захотіли бути як боги. Тому вони були вигнані з раю і від Бога і були забиті».¹

І тільки після того, як людина, спокушена дияволом, не змогла виконати поставлену перед нею мету і жити безгрішно, Бог прийняв рішення про втілення Сина Божого, щоб врятувати «своє первородне дитя» від гріха і влади диявола: «Повинно тобі, о Єдинородний Мій Син і Слово, сяйво Моєї слави, має тобі одягнутися в тлінну людину і прийняти в Себе всього Адама; мусить Тобі бути розп'ятим, постраждати, зійти в пекло, звідти вивести людину; як

¹ Йосип Волоцький. Просвітитель. - М.: Спасо-Преображенський Валаамський монастир, 1994.С. 105

диявол перехитрив людину, так і Тобі слід перехитрити диявола Своєю мудрістю».¹

Йосип Волоцький заперечував створення Богом людини як «вінця природи» з самого початку, що майже завжди сприймається не канонічно з точки зору церкви, однак деякі церковні діячі мали схожу думку з Волоцьким.

Святитель Іоанн Златоуст писав: «Що означає – метушні тварю коруся? Стала тлінною. Для чого ж і чому? З твоєї вини, людина. Так як ти отримав смертне і схильне до страждань тіло, то й земля зазнала прокляття, виростила терня і дзиги <...> Як тварюка стала тлінною, коли тіло твоє стало тлінним, так і тоді, коли тіло твоє буде нетлінним, і тварюка піде за ним і стане відповідальною йому»².

Митрополит Російської православної церкви, у 1935 році писав: «...спочатку людина аж ніяк не створена була зайняти таке виняткове, центральне становище у творінні та промислі Божому, яке він зайняв лише згодом, із олюдненням Сина Божого».³

Митрополит Сергій також був солідарний з концепцією Волоцького про те, що людина не була задумана Богом, як «вінець природи». За Сергієм, Бог створив його як «одну зі ста подробиць своєї світобудови».⁴

Як пише, Лоський, митрополит Сергій критикував «антропоцентричну точку зору» софійного релігійного вчення Сергія Булгакова, який вважав, що

¹ Там же.С. 106

² Бесіди на послання до римлян. Бес.14: 5 / Повне зібрання творінь. Т. 9. Кн. 2. - М., 2003. С. 664-665

³ Лоський В.М. Богобачення. – М.: АСТ, 2003 с. 99

⁴ Там же.

людина — істота божественна. Митрополит Сергій, навпаки, зауважував, що людина є істота немічна і грішна.

Так само як і для Йосипа Волоцького людина була насамперед істотою занепакою і немічною. Звідси стає зрозумілим, що «антропоцентрична точка зору» була чужа й Йосипу Волоцькому. Його обитель, хоч і була заможною, особистих коштів ченці обителі не мали. На переконання Волоцького, у ченців повинно бути все спільне, і нічого не може бути особистого, а якщо ж цього принципу не дотримуватись, то «не личить це загальна житія нарицати, але розбійницька зборища і святокрадіння і всякого лукавства і злості виконана»¹. В цілому ж, Йосип Волоцький найвище ставив зовнішній порядок і слухняність, а не внутрішнє переконання, бо вважав шлях від зовнішнього до внутрішнього єдиною можливим шляхом до Бога: «Насамперед про тілесне благообразіє і благочиння поспіваємо, потім і внутрішньому зберіганні і уваги»².

Варто повернутися до «слова» Йосипа Волоцького. Він пише, що втілення Сина Божого відкрило людині низку шляхів спасіння— це насамперед хрещення та виконання заповідей. Але, як вважав Волоцький, Бог «жав нам святі заповіді покаяння», так як людина від юності схила до зла, через що і після хрещення вона грішить.³

Подальший текст цього «слова» Йосипа присвячений обґрунтуванню ідеї про те, що Бог врятує не стільки за справи, скільки заради віри, так що «що не робить... як розсудливому розбійнику, віра ставиться в праведність без діл».⁴

¹ Послання Йосипа Волоцького. С. 308.

² Там же. С.300.

³ Йосип Волоцький. Просвітитель. - М.: Спасо-Преображенський Валаамський монастир, 1994.С.116.

⁴ Там же.

Висновок Йосипа Волоцького про шляхи порятунку наступний: «Так людина, принизивши себе, рятується Божою людинолюбством: не діяльними чеснотами, а сокрушенням серця, глибиною смирення та теплою вірою». Наприкінці цього «слова» Йосип Волоцький пише, що «не праці, але простота і смиренність є Бог...».¹

Особливістю ідей Волоцького є те, що вищезазначена ідея про віру дуже схожа з ідеєю Лютера і власне Реформацією. Як писав Лютер: «...ніякої заслуги взагалі немає, але всі, які будуть виправдані, будуть виправдані задарма, і це ні від чого не залежить, крім Божої благодаті»².

Парадоксально, як і Волоцький, так і Лютер вважали, що спасіння полягає лише у вірі. І тут виникає питання, чи надихався Волоцький ідеями Лютера, чи сприймав їх взагалі? Оскільки ідеї, що приходять із Заходу, сприймалися не зовсім позитивно, особливо в церковних колах.

Розглянувши деякі важливі моменти з фундаментального твору Волоцького — «Просвітитель», можна зробити висновок, що цей твір послужив основним, хоч і досить упередженим джерелом про єресь «жидівських». А також "Просвітитель" дає нам розуміння про християнські догми в суспільстві того часу, через призму думки Йосипа Волоцького.

Щодо інших богословських творів ігумена, то значна їх частина — це твори, які присвячені внутрішньому устрою монастирів та чернечому побуту. Серед них найважливішим є монастирський статут, або «Духовна грамота».

«Духовна грамота», також відома як «Статут преподобного Йосипа», складається з передмови та чотирнадцяти глав. Але відома коротка редакція

¹ Йосип Волоцький. Просвітитель. - М.: Спасо-Преображенський Валаамський монастир, 1994. С. 116.

² Лютер (1986) – Лютер М. Про рабство волі // Еразм Роттердамський. Філософські твори. М., 1986. С. 518.

Статута більш рання і відрізняється від просторової не тільки за складом, але й за жорсткістю та вимогами щодо єретиків і особистого майна ченців¹.

Ігумен сам заснував монастир Успіння Пресвятої Богородиці на Волоці Ламському, який послужив основою «Духовної грамоти».

Преподобний Йосип визначив загальні зрівняльні принципи як найбільш зручні для порятунку для внутрішнього життя монастиря: «На початку бо обіцянка Преподобного, що ні в чому їді й у питві однаково, також і в одязі й у взутті, і по келіях ні їсти ні пити, хіба немочі чи старості, також і піаного пита не тримати»².

Преподобний Йосип відводив велику роль у управлінні життям своєї обителі дружній і діяльній співпраці, щоб підтримувати порядок у монастирі та життя всіх до єдиного брата, а не лише до керівників: «Належить братії постраждати батькові в усьому: не все бо в Настоятелі лежить, але й ». ³

Робота, молитва та гуртожиток неможливі без одностудності, духовної згоди та взаємодопомоги настоятеля та братії. «Більше вас, ніж Настоятеля, нехай боїться більше грішний...».⁴

Йосип наказує братії в усьому один одному допомагати, наводячи слова Єфрема Сирина: «Подобає нам, браття, як і міцний немічного підійме, старанний переможного втішить, що тримає обтримуваного сном і збудує, безпорадний та накажіть муся і забороняє, здоровий хворому і спостережає; і

¹ Коротка редакція Статуту прп. Йосипа Волоцького // Давньоруські чернечі статuti. С. 187-215.

² Життя преподобного Йосипа Волоколамського, складене Саввою, єпископом Крутицьким. М., 1865. С.23.

³ Духовна грамота преподобного ігумена Йосипа // Давньоруські чернечі статuti. М., 2001. С. 119.

⁴ Там же. С. 121-122.

тако собі утримуючи, один одного на корисний учень, одностайно посоромимо супротивника нашого, і Бога нашого прославимо».¹

У першому розділі монастирського Статуту, очевидно, не випадково поставленої преподобним Йосипом на перше місце, наполегливо підкреслюється, що богослужіння в монастирі є головною справою монашествовуючої братії.

Цитуючи Іоанна Золотоусова, преподобний Йосип каже: «Задля цього перш за все дбаємо про це, бо купно коли клепання виголосить, тоді вся яже в руках наших здобута незабаром відзначимо, і з ретельністю багатом і старанністю червоному церковному притулку, бо Петро та Іван до гробу Господнього». Преподобний Йосип закликає братію намагатися «перш за всіх тещі на молитву, і тако завжди на початку обрестися, і не чекати, доки це чи воно діло сотворити, і тако поїти або яко, донеччі інші зберуться; але один перед одним поспішно, як у розкраданні полону». Бо хто перший приходить на молитву, той «більше збагатиться небесним багатством».²

У цьому пункті преподобний Йосип порушує відповідну норму Статуту Василя Великого. Багато засновників і організаторів російських гуртожиткових монастирів використовували статут великого каппадокійця як зразок, і сам преподобний Йосип охоче запозичив досвід святителя. Однак це не так у цьому випадку. На відміну від преподобного Йосипа Василь поблажливо ставився до того, що ченця не було на богослужінні., якщо благовіст заставав його «зайнятою справою в коморі, або в кухарі, або чимось подібним до цього». Праця на загальне благо монастирської братії представлялася Василю настільки

¹ Духовна грамота преподобного ігумена Йосипа // Давньоруські чернечі статути. М., 2001. С. 128-129.

² Там же. С. 129.

важливою справою, що заради нього «дозволено звільняти себе від церкви, якщо не можна інакше виконати служіння свого».¹

Такий компроміс був неприйнятним для преподобного Йосипа. Кинувши всі справи інок повинен прямувати до храму, де він повністю зосереджується на молитві, відкинувши всі сторонні думки. У церкві не можна розмовляти про будь-які важливіші речі, ніж богослужіння: «Хто яке діло робить і молитовній годині приспів не залишить справи, що покращується йому, цей від бісів лаємо їсти, – каже преподобний Йосип. - І як Каїн перша бо собі, друга ж Богові принесе, відкинутий бисть і неприйнят, такожде і нині що раніше хочуть суєтні і тлінні і земні речі управити, і того заради до початку Божественних співів не приходити, і цей відкинутий від Бога буває і мерзенний».²

У Статуті преподобний Йосип акцентує увагу ченців на заповіді нещасливого життя: «Не збираємо собі що срібллюбно і речелюбно: ніж ніщо ж внесохом у цей світ, яві, як не винести що можемо; але довлетися сущими і ніщо ж мним наша буті, і не боятися збіднення, чи запустіння, чи злидні, чи злострадання, але дякувати Господу, аніж сам рек є: «Не залишу тобі»»³.

Преподобний Йосип вважав заповідь «досконалого нестяжання» основою спасіння, тому він наказував своїм послідовникам домагатися, щоб ця заповідь стала несвідомим інстинктом ченця, а не керувала його діями: «Всю фортецю подобся Йосипе, - ошаятися срібллюбства ж і різної прикраси і речей пристрасті, і не точію ж не мати набутку, але нижче за бажати цього ».⁴

Преподобний був твердо переконаний у тому, що духовний закон, відкритий Святими Отцями, ніколи не зникне, «яко віддаляйся від речей,

¹ Статут св. Василя Великого // Давні чернечі статути. М., 1892. С.294-295.

² Послання Йосипа Волоцького. М.; Л., 1959. С.298-299.

³ Духовна грамота преподобного ігумена Йосипа // Давньоруські чернечі статути. С.77-78

⁴ Там же. С. 111.

наближається до безвіщественного; люби ж речі віддаляється від безмовного, або від Бога; ті, що віддаляються від Бога, гинуть»¹.

Життя, які розповідають про життя Волоцького монастиря, показують, що приписи Йосипова Статуту строго дотримувалися під час його життя, а після смерті Волоцького, були лише добрими побажаннями.

Старці, які прибули з преподобним Йосипом з Борівського монастиря, згадували свої перші роки на Волоці Ламському, що тоді «ще було б трапеза дерев'яна, церкви теплі не бе, і в обідні варті долі Христові страждальці в єдиній ризі, шуб ніяк не . І була колись зима дуже студена і великомрізна, бо й птахам зябнути; вони ж тако стояху, як і літі, поминаючи кождо незігрітий тартар; і тако терпляче до відпустки Божественні літургії». У ті часи всі вони ходили «в личних взуттях і в плачених ризах, аще від вельмож хто, від князів, або від боляр: на всіх дорівнює одяг і обуца, ветха і багато плачена»².

Після цього ченці продовжували вести дуже аскетичний спосіб життя, як і раніше, незважаючи на значне покращення матеріального стану монастиря. Сам настоятель демонстрував поміркованість і самообмеження у своїй повсякденній практиці: «Ризи ж йому беаху не багатоцінні, ні прикрашені, але більш прості і сукняні, по всьому що під ним братії подібні, множиною ж і пошвени з латами ноші, старим їм сущим. Слугування ж йому жодного ні від кого ж буває, зрівняючись по всьому братії »³.

Вважалося, що всі, за винятком хворих і немічних, повинні були працювати в Йосиповому монастирі. У роботі для багатих і знатних постриженців не було жодних поблажок. Як свідчить одне з житій Преподобного, «нижче ж бо з маєтком і багатством прийшли ослаблі і спокою насолоджуючись у нього, ні

¹ Духовна грамота преподобного ігумена Йосипа // Давньоруські чернечі статути. С. 97.

² Життя преподобного Йосипа Волоколамського, складене Саввою, єпископом Крутицьким. М., 1865. С.25.

³ Там же. С.25-26.

що від злиднів і убожества постризані роботою і служінням пригнічуся, ні вельможі віддаємо перевагу бувахи і слугуємо більш ніж менших і мир іменем, і всі любовним самі собі наказуються законом, і всі єдиному ярма послуху підхилені, і єдиним ярмом підкорення зтягуються і всі потягняху тягар смирення і працьовитості»¹.

Преподобний Йосип бачив, як головне призначення будь-якого керівника в турботі про меншу братію, і як єдине доказ того, що Всевишній дав йому владу.

Преподобний Йосип також поширював цей принцип на світських володарів, постійно наголошуючи їм у розмовах і листах, що високе становище є обов'язком і службою, а не пільгою.

Однак, наприклад, як пише О. О. Зімін, що лідерські ролі серед послідовників Йосипа та високий соціальний статус нерозривно пов'язані між собою, тобто серед Йосипівських ченців повною мірою діяли одні й самі правила, що визначають соціальний статус у світському світі².

Преподобний Йосип почав свою соціальну філософію з фундаментального принципу рівності всіх християн: «Усі єси творіння Господнє, все тіло єдине, і все світом єдиним помазані, і всі в руці Господні» і на всіх однаково чекає страшний і нелицемірний Божий суд. Отже, кожен має рівне право на життя і на їжу, незалежно від свого майнового становища і соціального статусу, а тому будь-якому пану «належить своя клевети пожалувати, і милість до них показати, і їжею і одежею задовольнити, і інемі всякими потрібними потребами упокоїти». Таких добрих володарів очікує «милість від Господа Бога Вседержителя в цьому віці, і в майбутньому царство нескінченне». І навпаки, «є біда велика і страшна і мука нескінченна, що не дбають, не мають смутку

¹ Життя преподобного Йосипа Волоколамського, складене невідомим. М., 1903. С.24.

² Там же.

про домашніх своїх сирот, але тільки справою гвалтливо і ранами страчує, одеанія ж і їжа не дає і голодом моря, а душами їх не дбає що про спасенні, але пишається і бажаючи суєтного і марного житія»¹.

На думку, ігумена, порятунок може бути лише загальним. Преподобний Йосип не підтримував особистий шлях спасіння. Ви не можете потрапити в Царство Небесне, якщо ви не працюєте разом, допомагаєте один одному та молитесь за кожного. У гуртожитковому монастирі набагато простіше досягти єдності та цілеспрямованості щодо загального спасіння. Це могло б бути подібним до спасительного єднання всього християнського світу. Отже, преподобний Йосип докладав багато зусиль, щоб впровадити суворий гуртожиток у своєму монастирі. У своєму Статуті він написав яскраві та проникливі рядки про ту святу, справді братню єдність, до якої він прагнув у стосунках між ченців, а також між настоятелем і братією. На думку преподобного Йосипа Волоцького, порятунок може бути лише загальним. Він вважав, що людина не може потрапити в Царство Небесне, якщо не допомагає іншому, не молиться за кожного.

Волоцький вважав що, у гуртожилльному монастирі набагато простіше досягти єдності та цілеспрямованості щодо загального спасіння, саме цього він і добивався у своєму монастирі.

Судячи з того, що особисті речі були заборонені, їжа та одяг були простим, а на все, від їжі в келії до виходу за парадні ворота, був потрібен дозвіл ігумена. Це очікувано би призвело до того, що новобранцям з вищих станів тогочасного суспільства, було би важко пристосуватися. Однак, як пише С. О. Білокурів: «...перші в честі виявилися останніми в смиренності, а ті, хто були останніми в честі, стали першими в коханні. Бо ті, що прийшли з майном і багатством, не

¹ Послання Йосипа Волоцького. М.; Л., 1959.С.153.

отримували від нього спокою і відпочинку, а пострижені з бідності і рабства не були обтяжені роботою і рабством, а вельможам не виявлялися будь-які переваги і не служили більше, ніж меншим і смиреннішим. Навпаки, всі були рівні у своїх братніх володіннях... всі були підвладні одному ярму слухняності і пов'язані одним і тим же ярмом покірності, і всі працювали під тим самим тягарем смирення і любові до важкої праці¹.

Гарний прикладом може бути, князь Андрій Голенін (монах Арсеній), за свідченням Білокурова, при «вступі» до монастиря, він віддав усе своє майно, виконував чорну роботу та повністю підкорявся Йосипу Волоцькому². Також, прикладом служить князь Діонісій Звенигородський, який також «любив спільну працю»³.

Непристосованих представляє Арсеній Невежін. За свідченням, які залишилися, «...це був боярин, який прийняв постриг, коли думав, що перебуває на смертному одрі, а потім одужав. Пізніше він почав порушувати правила монастиря та зрештою втік до Кирило-Білозерського монастиря. Тоді він зажадав, щоб йому дозволили поїхати до Москви до великого князя, і йому дозволили. По дорозі його знову вразила хвороба, і монах, що його супроводжував, повідомив, що настав час повертатися до Волоколамська. Нарешті, після цього зіткнення зі смертю, він став іншою людиною. І, зрештою, про його святість засвідчило те, що його тіло залишалося нетлінним 10 років після його смерті»⁴.

¹ Білокуров Сергій Олексійович, вид. 1903. «Життя преподобного Йосипа Волоколамського, складене невідомим». За двома рукописами добрих справ П. А. Овчиннікова. З передмовою С. А. Білокурова. ХОІДР 3:2:I–XII. С. 24.

² Там же. С. 27.

³ Там же. С. 30

⁴ Там же. С. 32

Однак, треба зазначити, що життя, як джерело, є не зовсім компетентним в своїй правдивості.

Повертаючись до Йосипа Волоцького, то він, в своєму Статуті писав яскраві та проникливі рядки про ту святу, справді братню єдність, до якої він прагнув у стосунках між ченцями, а також між настоятелем і братією.

Саме таким, на переконання преподобного Йосипа Волоцького, і був початковий задум Всевишнього про людину: «Наставник бо ще занепокоєнням на вершусь що від Бога узаконена, ніщо ж інакше хіба Господа нашого маючи обличчя, і ходатай Богу і людиною буває, священнодійно йому спасіння, любов і смиренність і одностудність, відганяючи ж заколот і залюбки, спільно ж творячи всіляка, душа і тілес і нрави, і елицими живляться і спочивають, спільний Бог, спільні благочестиві подвизи, спільні праці, загальне спасіння, спільні вінці. Що цього блаженніші, і що душам і телесем цього радісні, люди від різних пологів і країн зібравшись у єднання і любовний союз з'єднавшись, як єдиної душі в багатьох телесех бачитися? Боли тілом багато мати співчуваюча, недугуй багато мати зцілюючих, один одному працююче, один одному підкоряється. Такі означала хотіли нас Бог бути: ці небезпечні наслідувачі Спасові і того в тілі подобалося проживання, ці Ангельстії життя подобається, ці Ангельстії життя поревноваша; бо в Ангелах чвара, ні заздрощі, нижча за ненависть, але все в собі добре зберігають і неречево мають здобуття і мислене багатство: так і ці ніщо своє майно, але вся Божа і один одного; оце досконале невтішення і всяку чесноту виправила»¹.

Преподобний Йосип Волоцький вважає, що порятунок не тільки легше досягається колективними зусиллями, але й найкоротший шлях до нього — турбота про спасіння ближнього. В своїм Статуті Волоцький пише:

¹ Духовна грамота преподобного ігумена Йосипа // Давньоруські чернечі статути. С.114.

«Ніщо ж цього чесніше, ніжче душам, що є кориснішим, але хотіти брата свого користі як своє, і поспіху його як свого»¹.

Йосип Волоцький був твердо переконаний в тому, що Церква Христова є Церквою не лише живих, але й мертвих, а милосердя Господнє не має меж. Незважаючи на те, що людина померла в стані гріха, її доля все ще не вирішена, якщо живі подбають про те, щоб її визволити. Тому всі православні «повинні всяке ретельність і піклування мати, що й після смерті собі ж і один одному допомогу створити священною і Божественною Жертвою, плоттю і кров'ю Владики Христа»².

Сповнений цієї віри преподобний Йосип Волоцький зробив свій монастир одним з найбільших центрів поминальної практики на Русі³. Під керівництвом настоятеля у монастирі було розроблено чітку систему поминання, яка використовувалася щодня. Люди, які внесли значні грошові або майнові внески, наприклад 100 карбованців або більше, згадувалися на літургіях та інших службах щодня. Люди, які внесли менші внески, мали право на щоденне поминання протягом певної кількості «урочних років». Всі інші за будь-який внесок (наприклад, книги, хліб, худобу, одяг) вносилися до щорічного поминального списку, також відомого як синодик. Пам'ятник не читався щодня. Це робилося лише в певні дні року такі як: Дмитрівська субота, м'ясопустна, усі суботи Великого посту, за винятком Лазаревої та Похвали Пресвятої Богородиці та Троїцької батьківської суботи.

У тому випадку, якщо вмирав хтось із монастирських насельників чи трудників, який не мав жодної власності, «тих і задарма пишуть у синанік та й

¹ Духовна грамота преподобного ігумена Йосипа // Давньоруські чернечі статuti. С.119.

² Синодик Йосифо-Волоколамського монастиря. С.131.

³ Алексеев А.І. Під знаком кінця часів. Нариси російської релігійності кінця XIV-початку XVI в. СПб., 2002. С. 148.

у річне спомин», оскільки «на жебраків бог не катує, а багатий шкірдо своїй силі катований буде»¹.

Таким чином, основним принципом у вченні преподобного Йосипа Волоцького було те, що кожен віддавав усе, що міг, з наміром отримати спасіння душі для кожного. У Волоколамському патерику говориться, що всі, хто був рятований у Христі, є рівними, незалежно від того, скільки «заслуг» вони мали: «Один уподібнився сонцю, інший місяцю, інший же великій зірці, деякі малим зіркам, але всі перебувають на небі»².

Також, Йосип стверджував, що ні один бідолашний не буде забутий і кинутий, якщо в ньому збереглася іскра Божа. «На це каже диявол: якщо це так, то всі врятуються і ніхто не згрішить. Але це й добре, преблагою Господь бажає, хоче, прагне, радіє, веселиться, якщо ніхто не грішить проти Його Божественних дарів!»³.

Вчення преподобного Йосипа про загальне спасіння близьке до вчення про апокатастасиса, яке найбільш чітко сформульоване в деяких працях східних отців Ісаака Сиріна та Максима Сповідника. Сотеріологія преподобного Йосипа вирізняється активністю та практичністю, які надихаються його вірою в «самовладну» і «володарну» природу людини, тобто її власну свободу волі, яка вказує на важливе значення вольового зусилля кожного в його моральному виборі та діяльному співробітництві з Богом⁴.

¹ Послання Йосипа Волоцького. М.; Л., 1959. С.181.

² Волоколамський патерик // Давньоруські патерики. М., 1999. С.188.

³ Просвітитель, або Образ ересі жидівство. Творіння преподобного отця нашого Йосипа, ігумена Волоцького. Вид. 3-тє. Казань, 1896. С.113-114.

⁴ Там же. С.90.

На протязі всіх своїх творів Волоцький висловлює багато ідей щодо різних аспектів християнської релігії, які стали основою не тільки для його монастиря, а й для багатьох інших.

РОЗДІЛ II. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ ЙОСИПА ВОЛОЦЬКОГО

У період життя Йосипа Волоцького відбулися значні світові події, такі як Флорентійська унія та захоплення Константинополя турками. Б. А. Успенський, історик, бачить чітку залежність між Флорентійською унією та зміною суспільно-філософського розуміння влади в XV столітті: «Новий елемент у систему російських релігійно-політичних уявлень вносять Флорентійська унія та падіння Візантії, у яких Росія виявилася єдиною православною державою...».¹

В інтелектуальному середовищі православних народів почали виникати прообрази центру — зберігача завітів православ'я: серби, наприклад, вважали майбутнім «третім Римом» Белград, болгари — Велике Тирнове.

Проте, центром православ'я стало Московське князівство, і посприяв цьому шлюб між Іваном III та племінницею останнього Візантійського імператора - Софії Палеолог, прийняттям ним царського титулу та візантійського герба. Само самодержавство будувалося на концепції «Москва — Третій Рим»: государ всієї Русі як був політичним лідером, а й гарантував збереження православних церковних канонів і чистоти звичаїв².

Американський історик Маршалл По в 2001 році написав статтю «Винахід концепції «Москва — Третій Рим» («Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a «Pivotal Moment»»), в якій простежив розвиток ідеї від першої згадки в листах московського ченця Філофея у XVI столітті до її сьогоденного сприйняття. Маршалл По зазначав: «Стандартний сценарій

¹ Успенський Б.А. Вибрані праці: 2 т. Т. 1: Семіотика історії. Семіотика культури. М.: Школа «Мови російської культури», 1996. С. 603.

² Гольдберг А. Л. До передісторії ідеї "Москва - третій Рим" // Культурна спадщина Стародавньої Русі: Витоки. Становлення. Традиції. М., 1976. С. 111.

акуратно поділяє російську історію навпіл: до «Третього Риму» Московія займалася прозаїчним завданням «збиранням російських земель»; після «Третього Риму» Росія приступила до «місії» безмежних імперських завоювань¹.

Однак, повернемося до Волоцького. Вплив Йосипа Волоцького на політичне життя Московського князівства того часу досі не вщухає. Усі знають, що Волоцький був важливою особистістю в історії церкви. Судження про преподобного різноманітні, від припущення про шкідливий вплив стяжіння на майбутнє православної духовної культури до припущення про те, що ігумен пропагує православне самодержавство. З іншого боку, у вченні про владу преподобний Йосип залишив значний слід.

Як писав видатний історик Н. М. Карамзин про Волоцького: «...історик, можливо, не зовсім безпринципний, але принаймні сміливий, безстрашний противник єресі. Йосип мав доступ до государя і вимагав від нього, щоб він шукав і страчував єретиків»².

Преподобний Йосип Волоцький був одним із найактивніших проповідників абсолютного авторитету великокнязівської влади та її необмеженості навіть перед церковною владою.

Історик С. Ф. Платонов писав щодо Волоцького: «По відношенню до московського государя князі удільні ставали слугами, а стосовно населення своїх вотчин були «государями»; знаючи це, Йосип Волоцький і говорив про

¹ Marshall Poe Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a Pivotal Moment [Електронний ресурс]: Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/30012196_Moscow_the_Third_Rome_The_Origins_and_Transformations_of_a_Pivotal_Moment

² Карамзин Н.М. Історія Держави Російської. - Ростов н/Д, 1995. С. 205.

Московського Великого князя, що «він всієї російської землі государям государ, такий государ, якому суд не судиться»¹.

Звичайно, йому потрібно було отримати підтримку великого князя, щоб боротися з єрессю успішно. Для цього Волоцький спочатку розповів про небезпеку цього вчення Івану III, а потім князь вже вирішив, що станеться.

Тим не менш, було потрібне теоретичне та ідеологічне обґрунтування права государя втручатися в релігійні розмови та карати тих, хто відступав від істинної віри. Йосип розвивав ідею співробітництва держави та церкви в своїх посланнях до великих князів Івана III і Василя III. У цих посланнях богослов намагався пояснити їм те, що таке держава, її сутність, функції та інші питання².

Преподобний Йосип чітко сформулював свій погляд на походження влади государя та його взаємини із підданими. Йосип визнав, що піддані повинні підкоритися владі монарха, встановленого Богом, але він також перерахував умови, які забороняли таке підпорядкування. Він писав, що не обов'язково слідувати цареві, якщо він має «над собою царюючі пристрасті і гріхи, срібллюбство... лукавство і неправду, гордість і люті, найлютіший всіх невіру і хулу», оскільки «такий цар не Божий слуга, але диявол і не цар є, але мучитель».³

Йосип Волоцький надихався та брав за основу концепцію відносин між владою та церквою з Візантійської імперії. В основі цього союзу лежить ідея

¹ Платонов С.Ф. Повний курс лекцій з української історії. - СПб., 1999. С. 205

² Алексєєв А.І. Про «Просвітителя» та послання преподобного Йосипа Волоцького // Вісник церковної історії. 2008. №2 (10). С.121.

³ Послання Йосипа Волоцького / підг. тексту А. А. Зіміна, Я. С. Лур'є. М., Л.: Видавництво АН СРСР, 1959. С.212

гармонії та згоди влади, яка взаємодіє, але не підкоряється один одному, співіснує, але не зливається.

У повсякденній свідомості візантійців божественне і людське, душа і тіло чітко розмежовувалися. Держава також розглядалася як єдиний організм, у якому є і тіло, і душа. «Оскільки держава на кшталт людини складається з частин і членів, то найважливішими і найнеобхіднішими членами є цар і патріарх; тому мир і добробут підданих залежать від одностунності та згоди царської та патріаршої влади», – говорилося в «Ісагозі», зведенні законів ІХ століття¹.

Ідея симфонії влади відрізняється від доктрин папоцезаризму і цезарепапізму тим, що церковна і світська влада має рівну значимість, рівноправність. Симфонія передбачає взаємне співробітництво, підтримку та відповідальність, без втручання однієї сторони в область виключної компетенції іншої.

За словами Л.А. Тихомирова: «Візантія може похвалитися тим, що ніде питання про союз церкви і держави не було вирішено вдало». Саме тому така концепція була ідеалом того часу для багатьох країн, тому саме з неї брав приклад Йосип Волоцький та що головне, прагнув перейняти таку концепцію і в життя Московського князівства.

Відносини Йосипа Волоцького до великого князя змінювалися протягом його життя. Він як прямо критикував князя, так і підтримував його в часи правління.

¹ Грибовський В.М. Народ та влада у Візантійській державі. Досвід історико-догматичного дослідження. – СПб., 1897. – С. 342.

Причиною виступу проти князя, стала розправа Івана III над своїми братами у боротьбі за престол, під час війни з ханом Ахматом. Як пише, Р.Г. Скринніков, Волоцький уподібнив князя Івана III з Каїном. Іван III оновив «давнє каїнове зло», тому що з його вини древній рід государів «яко лист уже зів'яне, як колір відпаде, як світло златого світильника згасе і залиши будинок порожній».¹

Однак, треба зауважити, що витoki конфлікту між Великим князем та Йосипом Волоцьким, бере свій початок з зазіхань Івана III на духовенство.²

Таким чином, формулюючи уявлення про владу, її походження та повноваження, Йосип Волоцький на початковому етапі виступав з різкою критикою тих проявів державної політики, які не відповідали його ідеалу православного государя.

Вже пізніше, коли Іван III, під тиском Церкви, стратив представників єресі «жидівських», Йосип Волоцький пом'якшив свою позицію щодо князя.

В окремому розділі «Просвітителя» «Слово проти єресі новгородських єретиків, які стверджують, що не слід засуджувати ні єретика, ні віровідступника» богослов стверджує, що єретика і віровідступника, не тільки засуджувати, а й проклинати слід, а царям, князям і суддям над їх ув'язнити і піддавати жорстоким стратам.³

Таким чином, і в даному випадку Йосип Волоцький покладав на державну владу завдання духовного благочестя. На відміну від Церкви, знаряддями якої служать мирні настанови, молитва, любов, і якщо лагідні настанови не мають дії, а явна, зухвала спокуса загрожує церкві та державі, «тоді не Митрополит,

¹ Скринніков Р.Г. Хрест та корона. Церква та держава на Русі IX-XVII ст. С.-Пб.: Мистецтво-СПБ, 2000. С.463

² Там же. С.135

³ Волоцький И. Просвітигель. М., 1994.С.244.

ні Духовенство, але государ може справедливо страчувати еретиків. Цю пристойність було дотримано: їх засудили, як сказано в літописах, за градським законом».¹

Саме в період XV-XVI століття в Московському князівстві набуває традиція найменування царя «богом». Ігумен писав: «...бозі бо є і синові Вишнього, бережіть, нехай не буде синові гніву, нехай не помрете як люди, і в пса місце зведення будете в ад. Тим же розумійте царі та князі, і бійтеся страху Вишнього: бо вашого заради спасіння написав вам, так, Божу волю створить, прийміть від нього милість: бо вас Бог, у собі місце посади на престолі своєму».²

Дослідник М.А. Дияконів писав: «Царі виявляються не тільки слугами Божими, обраними і посадженими на престолі Богом: вони самі боги, подібні до людей лише єством, владою ж уподібнюються самому Богу. Це не теорія Божественного походження царської влади, а чисте обожнювання особистості царя».³ Думка Дьяконова є досить характерною, щоб говорити про стійке розуміння абсолютистського характеру влади, яке було характерно і для Волоцького.

Однак Б.А. Успенський вважає, що найменування князя або ж царя «богом», зустрічається хронологічне ще раніше та не передбачає тотожності між царем і Богом: «йдеться лише про паралелізм царя і Бога, і сам цей паралелізм лише підкреслює нескінченну різницю між царем земним та Царем Небесним: і влада князя, і його право суду виявлялися в цій перспективі зовсім не абсолютним, але делегованими від Бога на жорстких

¹ Карамзін Н. М. Історія держави Російського: у 2-х кн. М., 1989. Кн. 2. С.126.

² Йосип Волоцький. Просвітитель, або Викриття ересі жидівство. М.: Свято-Троїцька Сергієва лавра, 1993. С.179.

³ Дьяконов М. Влада московських государів. С.-Пб.: Видавничий дім І.П. Сойкіна, 1889. С.99.

умовах, порушення яких призводило до повного розпорядження володаря і Бога, до того, що Бог відмовлявся від пари, засуджував його і скидав». ¹

Проте, що в текстах Волоцького зустрічаються ототожнення князя з Богом, або ж напряду говориться про те, що князь є Богом на землі, говорить про вкоріненість даної ідеї в суспільно-політичну думку того часу.

Також, Волоцький прагнув, щоб князь був не тільки «богом», а й фундаментом, на якому стоїть держава. Ось, що він писав в «Похвальному слові Великому Князю Василеві»: « Вже до того та не нарікаємо, вже до того та не студжуємо Божої слави, вже до того й м'ятаємося думці глаголя: хто потім утримає хоругви Російського Царства, хто нехай дотримається православних виконання, хто поборе на божевільні, хто нехай вставить язичницьке прагнення, хто нехай осоромить єретичне гнилослов'я, хто нехай вправить споконвічне на батьківщині його люб'язне і гордовите про шляхетність бунтівне хитання». ²

Ідеї преподобного Йосипа Волоцького про владу держави розроблені та сформульовані головним чином за візантійськими джерелами та дуже близькі їм. Зокрема він писав у «Просвітителі»: «Якщо святі отці, що були на вселенських і помісних соборах і наставлені Святим і життєдайним Духом, розташували Божественні правила і закони, і слова святих отців, і святі заповіді, які від уст самого Господа, то самі а святі отці поєднали в давнину з усім цим і цивільні закони». ³

¹ Успенський Б.А. Вибрані праці: 2 т. Т. 1: Семіотика історії. Семіотика культури. М.: Школа «Мови російської культури», 1996.С. 212.

² Волоцький И. Просвітитель. М., 1994.С.46.

³ Йосип Волоцький. Просвітитель, або Викриття ересі жидівство. М.: Свято-Троїцька Сергієва лавра, 1993. С.143.

Єдність божественних заповідей та правових норм держави для нього, як і для будь-якого іншого християнина, непорушна. Як приклад Йосип наводив «Номоканон», де переплелися за Божим промислом божественні правила із заповідями Господніми, викладеними святими отцями, а також із самими цивільними законами. Йосип Волоцький писав Василю III: «Від царя і великого князя московського спливає все: життя і благодать – усе вкладено Богом у його руки».¹

Однак у своєму вченні про межі царської влади Йосип Волоцький виступає і як новатор, формулюючи новий погляд на призначення царської влади у Росії. Наслідуючи висловлювання Агапіта, ігумен проголосив, що владою своєю государ подібний до «вищого Бога». Волоцький писав, що «Господь Бог влаштував вседержитель у своє місце і посадив на царському престолі... і всього православного християнства, всієї Руської землі влада і піклування вручив йому».²

У ідеях Волоцького цар виявляється главою і держави, і Церкви, вищим охоронцем та захисником віри та Церкви. Турбота государя про Церкву проявляється особливо у цьому, що він був заступником Церкви від єретиків.

Недбальство про благо Церкви становить в очах преподобного один із найтяжчих злочинів, у яких може завинитись государю, і воно на всю країну накликає кару Божу. В одній особистості государя Йосип Волоцький об'єднує таким чином і духовну, і світську владу. Государ, таким чином, є найвищою церквою інстанцією, йому належить право судити навіть єпископів. Преподобний Йосип Волоцький писав, що вшановувати царя велено

¹ Зімін А.А. Про політичну доктрину Йосипа Волоцького // Праці відділу давньоруської літератури. 1953. Т.9. С. 131.

² Йосип Волоцький. Просвітитель, або Викриття ересі жидівство. М.: Свято-Троїцька Сергієва лавра, 1993. С. 180.

божественними канонами, що з ним не сміли боротися ні древні єпископи, ні чотири патріархи, ні Папа Римський і що, якщо цар гнівався на когось із них, той зміренно просив у нього вибачення, з лагідністю та сльозами.

Точка зору преподобного Йосипа Волоцького на відносини Церкви та держави набуває особливого значення тому, що вона була властива не тільки йому, але поділялася багатьма видними представниками духовенства і, крім того, не випадково збіглася за часом з епохою експансії Московського князівства інших територій та утворення нової форми монархічного устрою.

Однак, Волоцький крім того, що підносив царя та порівнював його з Богом, також викладав князю о служінні Господу: «цар... Божий слуга є».¹

Тим самим, спонукавши князя поділяти особливу увагу і захищати святині, у зв'язку з поширенням і боротьбою з єрессю «жидівських».

Також, як представляє собі Волоцький, князь повинен прагнути до налагоджені порозуміння між світською та церковною владами, та сприяти їх спільному релігійному служінні та поділі конкретних обов'язків.

Проте важливо розуміти, що Йосип Волоцький, будучи найбільшим ідеологом і апологетом царської влади свого часу, ніколи не залишався простим теоретиком. Свої ідеї, викладені їм у офіційному діалозі з государем, знаходили своє реальне втілення у житті.

Насамперед це полягало в тій демонстрації Йосипа Волоцького своєї щирої відданості царській владі, коли заснований преподобним Волоколамський монастир фактично виконував ілюстративну функцію виконавця волі царської влади на церковному рівні. Будучи ігуменом Волоколамської обителі, преподобний Йосип завжди прагнув наголосити, що

¹ Зімін А.А. Про політичну доктрину Йосипа Волоцького // Праці відділу давньоруської літератури. 1953. Т.9. С.131.

діяльність його монастиря має яскраво виражений соціальний характер, що монастир у якомусь сенсі є інструментом державної турботи про населення. Така позиція відображалася у широкому благодійному характері обителі Йосипа Волоцького.

Н.М. Нікольський вважав, що преподобний Йосип прагнув альянсу з верховною владою, щоб уникнути конфіскації землі монастирів. Завдяки Волоколамському ігумену російська церква «порвала з питомими політичними традиціями і відкрито стала на бік державності»¹.

Крім того, вчений зазначив, що Волоколамський настоятель створив ідею про боговстановленість влади великого князя Московського, «під судом, владою та піклуванням якого знаходиться вся російська земля»².

Доречно сказати, що заснований преподобним Йосипом монастир стає великим землеволодінням зі своїм широким господарством. При цьому як така в ньому відсутня чернеча власність, натомість обитель включається в активну підтримку навколишніх поселень. Багатство Волоколамського монастиря говорить про адміністративне вміння преподобного. Однак неможливо звинуватити його в скупості, оскільки він копить, щоб роздавати і допомагати ближньому. Значна частина монастирських коштів виділяється їм на благодійність «жебраком, дивним і мимохідним давати і годувати». Така широта поглядів у соціальній галузі виявляється також у економічній допомозі, яку він надає селянам. Будучи ніби посередником між государем і місцевою аристократією, Йосип Волоцький виконує певною мірою функцію нагляду за справедливістю у сфері ставлення місцевих князів до підлеглого населення.

¹ Нікольський Н.М. Історія російської церкви. - Мінськ: Білорусь, 1989. - С. 158.

² Там же. С. 162.

При цьому багато істориків, зокрема радянських, спрощували концепцію Волоцького до рівня примітивної боротьби за владу. Відповідно до радянських уявлень він проповідував пріоритет державної влади над церковною, віддавав церкву державі. Однак, як було вказано вище, Волоцький був прихильником співпраці світської та церковної влади. Як вказує Овчинніков, Волоцький побоювався посягання князів на незалежність його монастиря.¹

Його уявлення про взаємини держави і церкви не укладалося ні в принцип «царство вище за священство», ні в прямо протилежну йому тезу: «священство вище за царство».²

Проте, активність Йосипа Волоцького в суспільно-політичному житті Московського князівства не викликало абсолютної підтримки в церковному середовищі і навіть стало причиною найбільшої церковної суперечки того часу. Суперечка розв'язалась між «йосифлянами» та «нестяжателями», головними представниками їх були, відповідно Йосип Волоцький та Ніл Сорський.

На нашу думку, треба почати з канонічних документів, таких як Статути князів Володимира та Ярослава, перед тим як розглядати історію суперечки між йосиплянами та нестяжателями. Вони були життєво необхідні організації діяльності християнської церкви. Дані канонічних документів Церкви надали певні судові повноваження та встановили принципи матеріальної підтримки церковної організації через десятини та податки.

¹ Овчинніков А. І., Овчиннікова С. П., Андрійченко А.С. Православне віровчення та консервативна філософія права: у 2-х ч.// Філософія права. 2007. №1. Ч.І. С.20.

² Історія політичних та правових навчань / за ред. О. Е. Лейста. М., 2006.С. 142.

Матеріальна база Церкви складалася з княжих пожертв - десятина на утримання «Церкви Богородиці», побудованої князем, і десятини від судів¹.

Тему матеріального забезпечення Церкви також розглядають у Статуті князя Ярослава. З цього документа ми дізнаємося, що церковна влада також отримувала гроші зі штрафів за різні правопорушення, деякі з яких розглядалися самою Церквою. Наприклад, «якщо дружина буде чарівниця чи нав'язниця чи вольхва чи зелеїниця, чи чоловік долічивши страчувати ю, а не позбутися митрополиту 6 гривень»².

«Правило митрополита Кирила», заключний документ Володимирського собору, є важливою пам'яткою канонічного права Стародавньої Русі. Питання про надання священного сану за винагороду займає значну частину тексту цього документа. Тут немає інформації про матеріальне забезпечення церковної ієрархії, але характерна «стяжательская» позиція та її розвиток, мабуть, демонструють її непримиренність щодо справляння з ставлеників певної винагороди (7 гривень), а також спробу канонічно узаконити цю практику, яка є абсолютно антиканонічною і суперечить Писання³.

Собор повставав не тільки проти висвячення за гроші, а й проти інших видів незаконних «податків»: «інше від цього аще коли хто з'явиться від святого нашого збору, або ігумена в ігуменство, земля від нього що, священна на винагороді, рекомендоване «посошне», або постригаючи мирського попа на винагороді в ігуменство, або попа постачає до церкви, ємля в нього що, так будуть виверженні; клопотаються ж нехай будуть прокляти»⁴.

¹ Пам'ятники руського права. Вип. 1. Пам'ятники права Київської держави X-XII століття. М., 1952. С. 237.

² Там же.

³ Там же. С. 269.

⁴ Руська історична бібліотека. Т. 6. Пам'ятники древнеруського канонічного права. Ч. 1. Пам'ятники XI-XV ст. СПб. 1880. С. 86.

І тільки після довгого обговорення текст постанов Володимирського собору дозволяє практику симонії.

Що ми хотіли показати цим відступом? Цей незначний епізод в історії Церкви XIII століття, насправді є значною віху в політиці Церкви щодо матеріального забезпечення. Ми можемо бачити, як церковна ієрархія була неготова прийняти навіть невеликі поступки, що призвело до протестних рухів стригольників і жидівство. Це було пов'язано з тим, що російські єретики не хотіли брати участь у обрядах Церкви, тому що їх здійснюють священики, поставлені «на винагороді», а самі обряди не є «рятивними».

Згідно з О. І. Алексєєвим: «Очевидно, що в XIV столітті звичай мзди за поставлення набув значення першорядного питання і став центральним пунктом розбіжностей між стригольниками та церквою»¹.

Однак, повернемося до головного опонента Волоцького — Ніла Сорського. Він проповідував ідею дотримання міри в усьому, ратував за утримання від надмірностей, закликав духовенство до відмови від розкоші, володіння землею та селянами, виступав за сувору стриманість зовнішнього оформлення богослужінь, засуджував усі види церковної розкоші. Сорський також, вважав, що храми не повинні відволікати погляди віруючих зборами архітектурних, скульптурних та мальовничих прикрас. Не лише приватне життя християнина, а й громадське життя церкви повинні свідчити про їхню прихильність до ідеалів смирення та нестяжіння: «У келіях наших сосуди та інші речі багатоцінні і прикрашені не личить мати»².

¹ Алексєєв А. И. Релегійні рухи на Русі останній третини XIV-початок XV ст.: стригольники та жидівські. М. 2012. С. 29.

² Преподобний Ніл Сорський. Передання учням своїм про проживання скитське. СПб., 1852. С.65.

Принципи планування Ніло-Сорського скиту, а також його місцезнаходження, копіювали архітектуру скитів минулого, коли келії розташовувалися на деякій відстані один від одного і від храму.

Цей принцип суворо дотримувався, щоб не порушувати «безмовність» і споглядання ченців – щоб «не чути було, як хтось до Бога подвизається»¹.

А ось погляди Йосипа Волоцького, як вже зазначалось, були зовсім іншими. Він вважав, що можна чудово поєднувати особисте нестяжіння ченців з багатством всього монастиря, що на прикладі було показано в заснованому ним монастирі.

На думку преподобного Ніла Сорського, повне особисте та колективне нестяжіння має різко підвищити духовний рівень Церкви, служителі якої мають моральний, чи не канонічний авторитет. Сорський навіть вважав, що ченцям краще жити: «Або відокремлене відлюдництво, або з єдиним, або множить з двома безмовними»². «Тільки по суботах і днях Недільних вони сходяться разом у храм і тільки тоді бачать один одного»³.

Інакше собі уявляє Церкву преподобний Йосип Волоцький. Церква має великі матеріальні засоби, а отже, незалежна від держави, хоч і тісно співпрацює з нею. На думку Йосипа Волоцького Церква повинна прагнути і високої духовності, і широкої благодійності та має бути не лише духовним вождем народу, а й соціально-утворюючою силою держави.

Однак, полеміка між «йосифлянами» та «нестяжателями» про володіння церквою майном, була лише однією стороною їх суперечки.

¹ Прохоров Г.М. Повість про Ніло-Сорський скит // Пам'ятники культури. Нові відкриття. Щорічник 1976. М., 1977. С. 17.

² Преподобний Ніл Сорський. Передання учням своїм про проживання скитське. СПб., 1852. С. 195.

³ Життя пустельних батьків. Творіння пресвітера Руфіна. Свято-Троїцька Сергієва Лавра. 1991. С. 92.

Їхні концепції були набагато ширші і виходили далеко за рамки внутрішньоцерковної проблематики, включаючи в себе також певне бачення православної віри, уявлення про становище церкви в державі та суспільстві.

Полеміку між представниками концепцій Ніла Сорського та Йосипа Волоцького можна назвати зіткненням двох світів та представників двох векторів розвитку країни.

Більш ліберальною концепцією, була концепція нестяжателів, вона передбачала залишення певною мірою внутрішньої свободи особистості державі. Нестяжателі були проти одержавлення церков, припускали створення країни станово-представницьких інститутів.

Варто також сказати, кілька слів про Ніла Сорського. Будучи на Афон на нього сильно вплинуло вчення ісихазму, яке він переніс і в свої ідеї. Зважаючи на це, багато дослідників припустили, що Ніл Сорський був послідовником ісихазму. Більше того, стверджується, що «ісихазм глибоко увійшов у російську культурну традицію», а Ніл Сорський був «найбільшим мислителем, який застосував теорію ісихазму до практики соціальної дійсності»¹.

І думка про це, що відкривала можливість безпосереднього спілкування людини з Богом, була фундаментальною у світогляді «заволзьких старців». Сорський писав у своєму «Статуті про скитське життя»: «Не тільки золота, срібла і майна належить нам уникати, а й усіх речей понад життєву потребу... Це нас до душевної чистоти спрямовує».²

¹ Громов М.М., Козлов Н.С. Російська філософська думка X-XVII століть. М., 1990. С.142.

² Ніл Сорський. Статут // Настанова про душу та пристрасті. СПб., 2007. С. 74.

Більше того, нестяжателі виступали також проти багатого церковного оздоблення: «Нам посуд золотий і срібний, навіть і священний не належить мати».¹

Нілов скит, як його називали, був не загальножительним монастирем, а зборами скитів, де він і його побратими-ченці жили в келіях на певній відстані один від одного і підтримували себе головним чином своєю працею разом із скромними подарунками від відвідувачів. Вони збиралися тільки для божественної служби, але їли, працювали та молилися окремо².

Ніл не зовсім відкидав спільне життя, але вважав індивідуальний скит сприятливішим для порятунку³.

Ідея «катування плоті» не є предметом уваги Ніла Сорського. Він вважає, що прагнення до внутрішньої духовної досконалості — до «освітлення душі» та «чистоти серця» — пріоритетніше за фізичне катування⁴.

Тому прикладом для нього служили святі отці, які, «подвизалися чуттєве і мислення, робили у винограді серця свого, і очистили розум від пристрастей, знайшовши Господа і здобули розум духовний»⁵.

Ніл Сорський стверджує, що тільки думка і серце є ареною боротьби, в якій людина бореться з «помислами»⁶.

Від «прилогів», послідовно зростаючи, «помисли», через «поєднання», «складення» та «полонення», можуть перетворитися на «пристрасті». І тоді

¹ Ніл Сорський. Переказ про життя скитське // Настанова про душу і пристрасті. СПб., 2007. С. 23.

² Paul_Bushkovitch_Religion_and_Society_in_Russia. New York.,Oxford. OXFORD UNIVERSITY PRESS 1992 С. 11.

³ Там же. С. 11.

⁴ Преподобний Ніл Сорський. Передання учням своїм про проживання скитське. СПб.,1852. С.65

⁵ Там же.

⁶ Там же. С. 73.

«пристрасті» здатні повністю полонити людську душу і підкорити її диявольськими спокусами¹.

Також Ніл Сорський на відміну від Йосипа Волоцького, вважав, що єретиків не слід стратити, а діяти «словом» – дискутувати, переконувати, молитися за них і єретиків, які розкаялися, слід знову приймати в лоно православної церкви.

Політичні погляди «заволзьких старців» були набагато м'якшими, вони залишали суспільству та особистості більше свободи і самостійності, їм нехтував всебічний диктат держави, їхній політичний ідеал – це справедливий правитель, керуючий у тісній взаємодії та злагоді зі своїми підданими².

І не випадково саме в середовищі нестяжателів і близьких до них московських інтелектуалів XVI ст. з'являється ідея якоїсь загальноземської наради, яка мала залучити до управління державою представників суспільства. Про це говорив Василю III Максим Грек, закликаючи великого князя вислуховувати «всіх, які можуть радити, що корисно суспільству і часу майбутнє... а й від найгіршого буде сказана», іншими словами Максим Грек наполягав у тому, що князю слід користуватися порадами як своїх наближених, а й простих підданих.³

Концепція Ніла Сорського та його послідовників могла б повернути розвиток Московського князівства в інший бік, який містив можливості для розвитку інститутів громадської участі, обмеження царської влади, тощо.

¹ Преподобний Ніл Сорський. Передання учням своїм про проживання скитське. СПб., 1852. С. 73.

² Архангельський А. С. Ніл Сорський та Вассіан Патрікеєв, їх літературні праці та ідеї у Стародавній Русі. СПб., 1882. С. 131.

³ Кузьмін А.Г. Історія Росії з найдавніших часів до 1618: У 2 кн. Кн. 2. М., 2003. С. 217

Однак, треба зауважити, що звеличування Московського князя ні до чого доброго не привело. Концепція Волоцького щодо праці світської та церковної влади, як єдине ціле не було втілене в життя держави, а навпаки призвело до глибоко втручання держави у справи Церкви.

РОЗДІЛ III. КОНТЕНТ-АНАЛІЗ ТВОРІВ ЙОСИПА ВОЛОЦЬКОГО

Контент-аналіз — це стандартний метод дослідження, який полягає в так званому, перекладі вербальної інформації, в більш прозору — невербальну.

Ми вважаємо, що використання контент-аналізу для вивчення релігійних текстів є доцільним через його наукові гідності. Контент-аналіз передбачає отримання кількісної інформації про вміст документа на основі кодування, тому соціологи Маркофф, Шапіро і Вейтман називають це «текстуальним кодуванням»¹.

Для нашого дослідження дуже важливо провести контент-аналіз текстів Йосипа Волоцького. В першу чергу треба звернути увагу на труд Йосипа Волоцького — «Просвітитель», в якому йдеться мова, головним чином, про спростування єресі новгородсько-московського співтовариства. Також, треба сказати, що «Просвітитель» головним чином направлене проти єресі «жидовських».

Одразу спливає питання, яка кількість раз Волоцький використовує слово «Бог» та «Господь». Варто сказати, що слово «Бог» вживатися у багато разів більше, ніж слово «Господь», можливо Волоцький наділяв різним змістом ці два слова, або слово «господь» використовувалося як синонім, до слова «бог», для більшої промовистості твору.

На основі програми для комп'ютера «Maxqda 24» та одним із способів контент-аналізу «Хмара слів», яка зображена на Додатку 1, ми можемо наглядно зрозуміти, що в центрі «хмари» знаходиться слово «бог». Можна зробити висновок, що навіть не читаючи твір, в ньому йдеться мова про бога. Слово

¹ Markoff S., Shapiro G., Weitman S. (1974). Toward the Integration of Content Analysis and General Methodology. Sociological Methodology. Ed. D. Heise. San-Francisco, Jossey- -Bass. C. 158.

«бог» вживається 712 разів, що може підтвердити Додаток 2. Слово «святий» вживається 256 разів, хоча і знаходиться на другому рядку. Це наводить на думку, що хоч слово «бог» вживається тільки по відношенню до Ісуса Христа, а «святий» може бути багато (ангел, людина, тощо.), однак в багато разів «святий» поступається «богу». В першу чергу, це може сказати нам про те, що Йосип Волоцький в своєму труді, посилається на бога, як сподвижника, вчителя та верховного судді.

Також якщо поглянути на частоту вживання слів у «Просвітителі» то, першу п'ятірку представляють слова: «бог», «святий», «господь», «святих», «христа». Наведені вище слова підтверджують характер праці Волоцького, проте, як писалося вище, «Просвітитель» був спрямований проти єресі. Резонним буде питання як часто використовуються слова пов'язані з єрессю, дотримуючись Додатку 2, слово «єретиків» вживається 116 разів і знаходиться не на перших шпальтах таблиці.

Дані представлені вище, ставлять проблему у тому, що твір, який викриває єретиків і єретичні ідеї, автором просто, не вживається у тексті настільки часто, як, наприклад слово «господин» (149 раз).

Через це питання ми провели дослідження про те, наскільки часто в одному абзаці разом вживається слова «бог», та слова, які утворюють від нього, і слово «жидівство», і синоніми до нього. Варто сказати, Волоцький на протязі всього твору, практично не вживає в одному абзаці слова пов'язані з єритиками і пов'язані з богом. Що це може сказати?

Можна припустити, що Йосип Волоцький не хотів вживати вищезгадані слова разом, можливо вкладаючи особливий зміст у слова, як позитивні, так і негативні.

Варто повернутися до Додатку 2, яке показує, що «головні» слова в «Просвітителі» так чи інакше пов'язані з божественною суттю, можна особливо виділити: «святий», «господь», «образ». Відповідно, слова «святий» і «господь» зрозумілі в якому контексті вживається, а ось варто розібратися зі словом «образ», який явно виділяється на загальному тлі серед інших слів. Аналіз показав, що найчастіше це слово вживається у контексті «божественного образу», в описах численних ангелів, святих тощо.

Додаток 3 показує нам графік вживання основних слів твору «Просвітитель», «бог» та «єресь». Дивно, що саме в творі про викриття єресі, слово «єресь» майже не використовується. Тільки під кінець твору, на графіку видно, що Волоцький робить висновки, щодо всіх своїх ідей, і змінні сходяться.

Розглянемо інший твір Волоцького «Духовна грамота», також відома як «Статут преподобного Йосипа», який складається з передмови та чотирнадцяти глав. На основі «Хмари слів» Додаток 4 можна побачити, які слова вживаються найчастіше в тексті. Ці слова так чи інакше пов'язані з темою даного твору: «подобає», «глаголе», «настоятелю», «монастирі», «братія».

На перший погляд, що ці слова можуть показати нам? Вони показують характер твору, ми можемо зрозуміти його зміст за наведеними вище словами.

Оскільки «Духовна грамота» була написана як, скажімо так, «посібник» та «підручник» для братії та наступних поколінь, то відразу ж ми це бачимо за словом «належить», у яке Волоцький закладає прямий сенс про дотримання тих чи інших норм. Також наступні слова прямо показують нам зміст твору та його контекст.

Додаток 5 показує нам графік використання основних слів в «Духовній грамоті». У відмінності від твору «Просвітитель» слово «бог» використовується, в порівнянні зі словом «братія», дуже мало. Як вже було

сказано, то це одразу говорить про зміщення центру уваги на монастирські, більш «земні» справи.

Якщо порівняти два основних твори Волоцького між собою з прикладу частоти вживання слів ми зробили висновок у тому, що твори мають абсолютно різний смисловий характер. «Просвітитель» наголошує саме на бозі, а не на «єресі жидівствующих», виходячи з аналізу, а «Грамота» акцентує увагу на житті монастиря та його братії. «Грамота» повністю підтверджує свій зміст, у ній Волоцький оповідає, наставляє та дає поради майбутньому поколінню його монастиря та його подальшим сподвижникам.

ВИСНОВОК

За період життя ігумена Йосипа Волоцького світ, та в тому числі Московське князівство «перебудувалось» в політичному та релігійному сенсі. Період XV-XVI століть став переломним, Московське князівство «вчилося жити» без опори на Візантію, в релігійному сенсі, що призводило до виникнення всіляких єресей, в тому числі розглянутої нами «єресі жидовствуючих». З нею боролися видні церковні діячі, прагнули очистити віровчення від неправди. Таким церковним діячем, як Йосип Волоцький.

Його шлях почався з простого монаха, однак ми його знаємо як розумного ігумена Волокамського монастиря, завдяки якому зберіглося багато свідчень щодо єресі, монастирського життя, тощо.

Протоіерей Георгій Флоровський, один із найглибших православних богословів і істориків XX століття, писав у своїй книзі «Шляхи російського богослов'я», що: «Йосип був, перш за все, сповідником та владним проповідником суворого гуртожитку. Він був суворий і різкий, але найбільше до себе. У його обителі життя було жорстоким і важким, майже непосильним. І перш за все, була потрібна крайня зібраність волі, остання напруженість. З цим пов'язана мірність, навмисна чинність, статутність життя»¹.

Ось як передає своє враження про преподобному його племінник інок Досифей Топорков: «...в обителі (Пафнутієвій) учень найвищий бість, не точити в доброчесному поєднанні і терпінні з незлобством серця, а й у тілесних, і природних витончених білих... розуму вільне в фортеці смислу стяжа, з течією мови і доброгласність, що в церковних піснотвор'ї і читанні толік бе, як

¹ Георгій Флоровський, протоіерей. Шляхи російського богослов'я. Париж, 1937. Репрінт: Вільнюс, 1991. С. 18.

ластовица і славій доброголасний вправний... у зустрічі веселий і доброзичливий і немічний спокусливий. Церковне ж правило... завжди творило... службам і рукоділлям прилежало»¹.

При виняткових обдаруваннях, вченості та волі преподобного Йосипа, незважаючи на суворий статут свого монастиря, брав активну участь не тільки в церковній полеміці, а й політичній полеміці того часу. Він більш ніж будь-хто залишив відбиток на історію православної релігії завдяки його активній письменницькій діяльності. Завдяки його творам, ми можемо дізнатися про єресь «жидовських», найбільші відомості про новгородсько-московських єретиків були увіковічені саме в творах преподобного Йосипа Волоцького.

Також, якщо говорити про політичні аспекти його діяльності, то він хоч і був людиною церкви, дуже вплинув на політичний розвиток Московського князівства, оформлюючи основи теорії самодержавної влади. У самодержавстві знаходила задоволення його потреба соціальної дисципліни та боговідповідальної влади. У церковних справах його часу слово Йосипа було вирішальним. Він відстояв церковні землі на Соборі 1503 року, що було вирішальним для історії християнства Московського князівства.

Однак, слід сказати, що православна церква в Московському князівстві, завжди співпрацювала з державою в суспільно-політичному житті. Головне полягало в тому, що Церква всіма своїми силами формувала та охороняла картину світу, ядром якої були єдиний Бог та цар-государ. У цьому сенсі Йосип Волоцький, загалом, продовжував традиційну лінію церковно-державних

¹ Досифей Топорков, інок. Надгробне слово преподобного Йосипа Волоколамського // У кн.: Життя преподобного Йосипа Волоцького. М., 1865. С.166-167.

відносин та уявленнях про владу керувався зразками давньоруської суспільно-політичної думки.

Також, щодо творів Волоцького, то в нашій роботі постало питання щодо змісту його творів. Завдяки контент-аналізу були проведені дослідження, які на нашу думку показують зовсім інший зміст творів, ніж заявлено. Можливо преподобний Волоцький щось хотів донести цим?

На останок, треба сказати, що Йосип Волоцький «жив» ще багато століть після смерті, завдяки його послідовникам — йосифлянам. Пам'ять про нього живе і досі, так як Йосип Волоцький є канонізованим святим, та має велике значення для православної церкви сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексєєв А.І. Про «Просвітителя» та послання преподобного Йосипа Волоцького // Вісник церковної історії. 2008. №2 (10). С. 121.
2. Алексєєв А.І. Твори Йосипа Волоцького у контексті полеміки 1480 – 1510-х років. СПб., 2010. С. 15.
3. Алов А. А. Російські єретики XIV – XVI століть. СПб., б.г. С. 18.
4. Архангельський А . С. Ніл Сорський та Вассіан Патрікеєв, їх літературні праці та ідеї у Стародавній Русі. СПб., 1882. С. 131.
5. Бєсїди на послання до римлян. Бєс. 14: 5 / Повне зібрання творїнь. Т. 9. Кн. 2. - М., 2003. С. 664-665.
6. Белова, О.В. «Єврейський міф» у слов'янській культурі/О.В. Белова, В.Я. Петрухін. - Єрусалим; М., 2008. – С. 576.
7. Білокуров Сергій Олексійович, вид. 1903. «Житія преподобного Йосипа Волоколамського, складене невідомим». За двома рукописами добрих справ П. А. Овчиннікова. З передмовою С. А. Білокурова. ХОІДР 3:2:І–ХІІ. С. 24.
8. Бруцкус Ю. Захар, князь Таманський. Єврейська старовина № 10. - Пг., 1918. - С. 24-32.
9. Буганов, В.І., Богданов, А.П. Бунтарі та правдошукачі у російській православній церкві / В.І.Буганов, А.П.Богданов. - Москва: Політвидав, 1991. - С. 526
10. Будівниць І. У. Монастирі на Русі та боротьба з ними селян у XIII- XVI століттях (за житіями святих). М., 1966. С. 233.
11. Будівниць І. У. Російська публіцистика XVI в. М.; Л., 1947. С. 63, 64.
12. Булгаков Н. А., священник. Преподобний Йосип Волоколамський: Церковно-історичне дослідження. СПб. 1865. С. 143.

- 13.Булгаков С. В. Довідник з єресей, сектів та розколів. М.: Сучасник, 1994. 192 с.
- 14.Волоколамский патерик. - М.: Отчий дом, 1999. - С. 145.
- 15.Георгій Флоровський, протоієрей. Шляхи російського богослов'я. Париж, 1937. Репрінт: Вільнюс, 1991. С. 18.
- 16.Грибовський В.М. Народ та влада у Візантійській державі. Досвід історико-догматичного дослідження. – СПб., 1897. – С. 342.
- 17.Громов, М.М. Ідейна течія давньоруської думки / М.М. Громов, В.В. Мільків. - СПб., 2001. – С. 960.
- 18.Громов М.М., Козлов Н.С. Російська філософська думка Х-ХVII століть. М., 1990. С.142.
- 19.Голубинський Є.Є. Історія Російської церкви. Т.2: Період другий, Московський. Від нашестя Монголів до митрополита Макарія включно, перша половина тому. М.,1900. С. 560.
- 20.Гольдберг А. Л. До передісторії ідеї "Москва - третій Рим" // Культурна спадщина Стародавньої Русі: Витоки. Становлення. Традиції. М., 1976. С. 111.
- 21.Дмитрієва Р.П. Волоколамські чети-збірки XVI ст.ТОДРЛ. Л. 1974. Т. 24. С. 215-216.
- 22.Духовна грамота преподобного ігумена Йосипа // Давньоруські чернечі статuti. М., 2001. С. 114-119.
- 23.Дьяконов М. Влада московських государів. С.-Пб.: Видавничий дім І.П. Сойкіна,1889. С.99.
- 24.Євген (Болховітінов), митрополит. Словник історичний про колишніх у Росії письменників духовного чину Греко-Російської церкви. М: «Російський двір», Свято-Троїцька Сергієва Лавра, 1995.С. 168.

25. Житіє преподобного Йосипа Волоколамського, складене Саввою, єпископом Крутицьким. М., 1865. С.23.
26. Житіє преподобного Йосипа Волоцького. – М.: Видання Свято-Троїцької Сергієвої лаври, 2007. – 159 с.
27. Житіє пустельних отців. Творіння пресвітера Руфіна. Свято-Троїцька Сергієва Лавра. 1991. С. 92.
28. Жовтень 1490 - соборний вирок і повчання проти єретиків // Казакова Н.А., Лур'є Я.С. Антифеодальні єретичні рухи на Русі XIV – початку XVI ст. М.; Л., 1955. С. 383.
29. Замалеева А. Ф. Лекції з історії російської вілософії. СПб., 1995. С. 59.
30. Замалєєв, А.Ф. Філософська думка у середньовічній Русі (XI - XVI ст.) / А.Ф. Замалєєв. - Л., 1987. – С.248.
31. Зіньківський С.А. Преподобний Йосип та йосифляни // Вісник. Т. 90. Париж: YMCA-Press, 1956. – С. 322.
32. Зімін А.А. Велика феодальна вотчина і соціально-політична боротьба у Росії (кінець XV – XVI в.). М., 1977.
33. Зімін А. А. Намісницьке управління в Російській державі другої половини XV - першої третини XVI ст. - 3, 1974, т. 94, с. 278-279.
34. Зімін А.А. Про політичну доктрину Йосипа Волоцького // Праці відділу давньоруської літератури. 1953. Т.9. С. 131.
35. Зімін А.А. Росія межі XV – XVI століть (нариси соціально-політичної історії). М., 1982. С. 81-82.
36. Іванов С. До літературної історії «Просвітителя» преподобного Йосипа Волоцького // Бібліотечний літопис. Т. 2. Від. 2. СПб., 1915. С. 39-49.
37. Ігнатій (Семенов), архієпископ. Історія про розколи в церкві російській / Ігнатій (Семенов), архієпископ. - СПб., 1849. – С. 355.

38. Історія політичних та правових навчань / за ред. О. Е. Лейста. М., 2006. С. 142.
39. Йосип Волоцький. Просвітитель. - М.: Спасо-Преображенський Валаамський монастир, 1994. С. 116.
40. Йосип Волоцький. Просвітитель, або Викриття єресі жидівство. М.: Свято-Троїцька Сергієва лавра, 1993. С. 179.
41. Кабанков Ю. Єресь «жидівство» як перше російське дисидентство: література епохи – pro et contra // Кабанков Ю. Останній візантієць російської книжності. Преподобний Максим Грек. - Владивосток: Видавництво Далекосхідного університету, 2007. - С. 65 - 75.
42. Казакова Н. А. Вивчення російської суспільної думки кінця XV - початку XVI століть у радянській науковій літературі / Н. А. Казакова // Вісник ЛДУ. Сер. історії, мови та літератури. 1959. С. 53.
43. Казанський П. С. Йосип Волоколамський // Додаток до творінь св. отців. Ч. V. М., 1847. С. 275.
44. Карамзін Н. М. Історія держави Російського: у 2-х кн. М., 1989. Кн. 2. С. 126.
45. Карташов. А. В. Нариси з історії Російської Церкви. Т. 1: Карташев Антон Володимирович. - М: Ексмо, 2006. - С. 489
46. Клібанов, А. І. До вивчення генези єретичний рухів у Росії / А. І. Клібанов // Питання історії релігії та атеїзму: збірка статей. - М., 1959. - Вип. 7. - С. 186-217.
47. Клібанов, А. І. Реформаційні рухи у Росії XIV – першій половині XVI ст. / А. І. Клібанів. - М., 1960. – С. 412.
48. Клос Б. М. Невідоме послання Йосипа Волоцького // ТОДРЛ. 1974. Т. 28. – С. 350-352.

49. Книжкові центри Київської Русі: Йосифо-Волоцький монастир як центр книжності. Л., 1991. С. 301.
50. Коротка редакція Статуту прп. Йосипа Волоцького // Давньоруські чернечі статuti. С. 187-215.
51. Костомаров Н.І. Російська історія у життєписах її найголовніших діячів. М: Олма Прес, 2004. Кн. 3. С. 24.
52. Кузьмін А.Г. Історія Росії з найдавніших часів до 1618: У 2 кн. Кн. 2. М., 2003. С. 217-227.
53. Курукін І.В. Нотатки про «нестяжательство» і «іосифлянство» (Історіографічна традиція та джерела) // Питання джерелознавства та історіографії історії СРСР. Дожовтневий період. Сб. ст. М., 1981.
54. Лангелер А. Ніл Сорський та Йосип Волоцький на церковному соборі 1503 (історіографічні нотатки) // Судебник 1497 в контексті історії російського та зарубіжного права XI - XIX ст.: Збірник статей. М., 2000.
55. Лоський В.М. Богобачення. – М.: АСТ, 2003 с. 99
56. Лур'є Я.С. Антифеодальні єретичні рухи на Русі XIV - початку XVI ст. М.; Л., 1955. С. 468-469.
57. Лур'є Я.С. Йосип Волоцький як публіцист та громадський діяч // Послання Йосипа Волоцького. Вид. Зімін А.А., Лур'є Я.С. М.; Л., 1959. С. 19.
58. Лур'є Я.С. Питання про ідеологічні рухи кінця XV – початку XVI ст. у науковій літературі // Праці Відділу давньоруської літератури інституту російської літератури АН СРСР. Т. XV. М.; Л., 1958.
59. Лютер (1986) – Лютер М. Про рабство волі // Еразм Роттердамський. Філософські твори. М., 1986. С. 518.

60. Муравйов О.М. Історія Російської Церкви/Вступ. ст. Н.А. Хохловий. - [Печ. з вид. СПб., 1838] - М.: Паломник, 2002. С. 166-167.
61. Нариси російської політичної літератури від Володимира Святого остаточно 17 в. Петроград: Тип. А. Бенке, 1916.
62. Нікольський Н.М. Історія російської церкви. - Мінськ: Білорусь, 1989. - С. 158.
63. Ніл Сорський. Переказ про життя скитське // Настанова про душу і пристрасті. СПб., 2007. С. 2.
64. Ніл Сорський. Статут // Настанова про душу та пристрасті. СПб., 2007. С. 74.
65. Овчинніков А. І., Овчиннікова С. П., Андрійченко А.С. Православне віровчення та консервативна філософія права: у 2-х ч.// Філософія права. 2007. №1. Ч.І. С.20.
66. Островські Д. 500 років по тому: церковний Собор 1503 // Palaeoslavica. 2003. № 11.
67. Пам'ятники літератури Стародавньої Русі кінця XV – початку XVI ст. - М: Художня література, 1984. - С. 220.
68. Преподобний Йосип Волоцький. Просвітник. М.: изд. Спасо-Преображенського Валаамського м-ря, 1993. Передмова. С.17-18.
69. Перетц В.М. Нові праці про «жидівство» XV ст. та його література // Університетські известия. – Київ, 1908. – Т. 1. – С. 248.
70. Платонов С.Ф. Повний курс лекцій з української історії. - СПб., 1999. С. 205.
71. Плігузов А.І. Полеміка у російській церкві першої третини XVI століття. М., 2002. С. 43.

- 72.Плігузов А. І. Про хронологію послань Йосипа Волоцького // Російський феодалний архів XIV - 1-ї третини XVI століття. М., 1992. С. 1043-1061.
- 73.Попов Н. П. Йосипове оповідь про брехню жидівство за списками Великих Міней // Імпер. від. русявий. мови та словесності АН. СПб., 1913. Т.18, кн. 1. С.173-197.
- 74.Послання Йосипа Волоцького. М.; Л., 1959.С.153.
- 75.Послання Йосипа Волоцького / підг. тексту А. А. Зіміна, Я. С. Лур'є. М., Л.: Видавництво АН СРСР, 1959. С.212
- 76.Преподобний Йосип Волоцький. Просвітник. М., 2011. С. 23-24.
- 77.Преподобний Ніл Сорський. Передання учням своїм про проживання скитське. СПб., 1852. С.64- 65.
- 78.Просвітитель, або Образ єресі жидівство. Творіння преподобного отця нашого Йосипа, ігумена Волоцького. Вид. 3-тє. Казань, 1896. С.113-114.
- 79.Прохоров Г.М. Повість про Ніло-Сорський скит // Пам'ятники культури. Нові відкриття. Щорічник 1976. М., 1977. С. 17.
- 80.Ржиг В.Ф. З полеміки «іосифлян» і «нестяжателів» // Вісті АН СРСР. VII серія. 1929. № 10. С. 807.
- 81.Рибаков Б. А. Войовничі церковники XVI ст. // Антирелігійник. 1934. № 3.С. 31, 32.
- 82.Руднєв Н. Міркування про єресі і розколи, що були в Російській Церкві. М., 1838. С. 119.
83. Синодик Йосифо-Волоколамського монастиря.С.131.
- 84.«Сказання про новонароджену єресь» (Перша і друга редакції) // Казакова Н.А., Лур'є Я.С. Антифеодальні єретичні рухи на Русі XIV – початку XVI ст. М.; Л., 1955. С. 475-477.

- 85.Скринніков Р.Г. Хрест та корона. Церква та держава на Русі IX-XVII ст. С.-Пб.: Мистецтво-СПБ, 2000. С.463
- 86.Скрипіль М. О. «Історія» про взяття Царгорода турками Нестора Іскандера // Праці відділу давньоруської літератури. 1954. Т. 10.
- 87.Соловйов С. М. Твори. У 18 кн. Кн.3. Т. 5 і 6. Історія Росії з найдавніших часів / Відп. ред.: І. Д. Ковальченко, С. С. Дмитрієв. М.: Думка, 1989. Т. V. З. 316.
- 88.Сперанський М.М. Історія давньої російської літератури.М., 1914. С. 406
- 89.Статут св. Василя Великого // Давні чернечі статути. М., 1892. С.294-295.
- 90.Татищев В. Історія Російська. - М.; Л. 1966. – С. 438.
- 91.Тітов А.А. Вкладні та записні книги Йосипова Волоколамського монастиря XVI ст. та скасовані монастирі та пустелі у Ярославській єпархії. М., 1906. С. 24.
- 92.Толстой М. У. Розповіді з історії Російської Церкви. - Вид. Спасо Преображенського Валаамського монастиря, 1991. С. 334.
- 93.Турилов А. А., Чернецов А. В. До культурно-історичної характеристики єресі «жидівство» // Герменевтика давньоруської літератури XI-XVI ст. М., 1989.С. 408.
- 94.Успенський Б.А. Вибрані праці: 2 т. Т. 1: Семіотика історії. Семіотика культури. М.: Школа «Мови російської культури», 1996.
- 95.Федотов Г. П. Зібрання творів в 12 т. Т. 11: Російська релігійність. Частина II: Середні віки. XIII-XV ст. / Прим. С. С. Бичкова. М.: "Мартіс", 2004. С. 278-288.
- 96.Хом'яков А. С. Твір у двох томах. Т. 2: Роботи з богослов'я. М.,1994. С. 19.

97. Хрущов І.П. Дослідження про твори Йосипа Санина преподобного ігумена Волоцького. СПб., 1868.
98. Черепнін, Л.В. З історії єретичних рухів на Русі у XIV – XV ст. / Л.В. Черепнін // Питання історії релігії та атеїзму: Збірник статей. - М., 1959. - Вип.7. - С. 257-293.
99. Черепнін, Л.В. Освіта Російської централізованої держави у XIV – XV століттях / Л.В. Черепнін. - М., 1960. – С. 900.
100. Marshall Poe Moscow, the Third Rome: The Origins and Transformations of a Pivotal Moment [Електронний ресурс]: Режим доступу:
https://www.researchgate.net/publication/30012196_Moscow_the_Third_Rome_The_Origins_and_Transformations_of_a_Pivotal_Moment
101. Paul_Bushkovitch_Religion_and_Society_in_Russia. New York.,Oxford. OXFORD UNIVERSITY PRESS 1992.

ДОДАТКИ

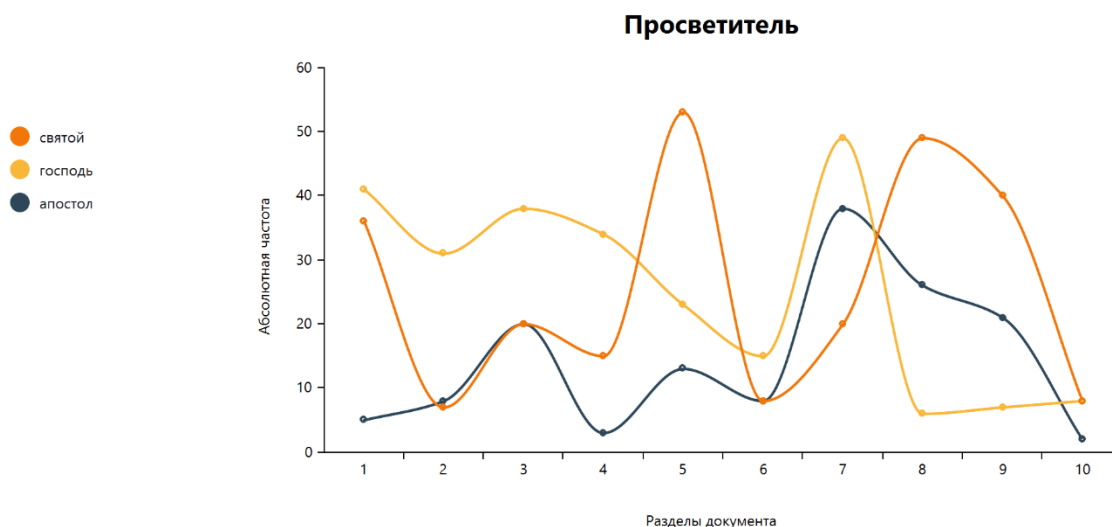
Додаток 1. «Хмара слів» з програми для комп'ютера «Махqda 24».

Додаток 2. «Частота вживання слів» з програми для комп'ютера «Махqda 24»

Слово	Длина сл	Частота	%	Ранг	Документ	Документ
бог	3	712	1,35	1	1	100,00
святой	6	256	0,48	2	1	100,00
господь	7	252	0,48	3	1	100,00
святых	6	234	0,44	4	1	100,00
христа	6	173	0,33	5	1	100,00
образ	5	167	0,32	6	1	100,00
святые	6	156	0,30	7	1	100,00
господин	8	149	0,28	8	1	100,00
богу	4	147	0,28	9	1	100,00

Додаток 3. «Тенденція слів» з програми для комп'ютера «Махqda 24».

Додаток 4. «Хмара слів» з програми для комп'ютера «Махqda 24»

Додаток 5. «Хмара слів» з програми для комп'ютера «Махqda 24».

Слово	Длина сл	Частота	%	Ранг	Документ	Документ
подобает	8	185	0,85	1	1	100,00
глаголет	8	164	0,75	2	1	100,00
настоятег	10	108	0,50	3	1	100,00
монастыр	9	77	0,35	4	1	100,00
братия	6	73	0,33	5	1	100,00
церкви	6	73	0,33	5	1	100,00
бог	3	71	0,33	7	1	100,00
трапезе	7	67	0,31	8	1	100,00
быти	4	66	0,30	9	1	100,00